

”Sex stenkrukor i Kana i Galileen”

Nils-Arvid Bringéus

I den så kallade husförhørsvisan, som inpräglar tolv bibliska händelser eller personer, heter det under talet sex: ”Sex stenkrukor i Kana i Galileen”. Genom visans ord har ”sex stenkrukor” hamrats in i generationer av svenskar och hållit berättelsen om bröllopet i Kana levande. Vi finner den som evangelietext på andra söndagen efter trettondagen hämtad ur Johannes 2:1–11.

På tredje dagen hölls ett bröllop i Kana i Galileen, och Jesu mor var där. Jesus och hans lärjungar var också bjudna på bröllopet. Vinet tog slut, och Jesu mor sade till honom: ”De har inget vin.” Jesus svarade: ”Låt mig vara, kvinna. Min stund har inte kommit än.” Hans mor sade till tjänarna: ”Gör det han säger åt er.” Där stod sex stenkärl för vattnet till judarnas reningsceremonier, vart och ett

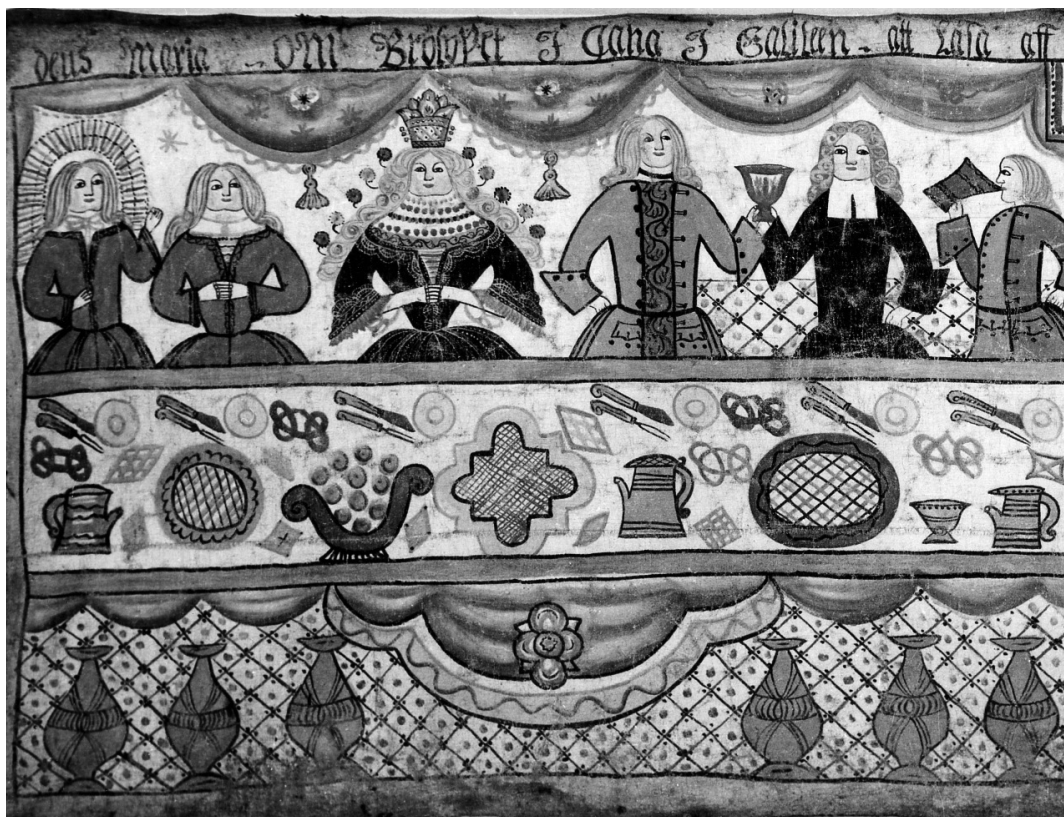

Fig. 1. Utsnitt av bonadsmålning av Nils Lundbergh 1765. Bringéus 1994.

Brölloppet i Cana, på hvilket JESUS och Hans lärjungar wore budne, der Han och wänbe wate-
net i win / hwilket war det första under Han gjorde i Cana i Galileen.

Joh: 2.
Efter
Christi
Födelse.
År 31.
i Martio.

Fig. 2. Brölloppet i Kana. Träsnitt i Figurbibeln 1739 och 1777.

rymde omkring hundra liter. Jesus sade: ”Fyll kärlden med vatten”, och de fyllde dem till brädden. Sedan sade han: ”Ös upp och bär det till bröllopsvärden”, och det gjorde de. Värden smakade på vattnet, som nu hade blivit vin. Eftersom han inte visste varifrån det kom – men det visste tjänarna som hade öst upp vattnet – ropade han på brudgummen och sade: ”Alla andra bjuder först på det goda vinet, och på det sämre när gästerna börjar bli berusade. Men du har sparat det goda vinet ända till nu.” Så gjorde Jesus det första av sina tecken, det var i Kana i Galileen. Han uppenbarade sin härlighet, och hans lärjungar trodde på honom.

I bonadsmåleriet

Också de sydsvenska bonadsmålarna har medverkat i inlärningsprocessen eftersom brölloppet i Kana är en av deras vanligaste bibelbilder. Vi skall här zooma in motivet med de sex stenkrukorna och se hur det framställts av olika målare. Ett av de tidigaste exempen

lämnar Nils Lundbergh i Södra Unnaryd genom en bonad (i Nordiska museet) daterad 1759 (Strömbom 1936). Ett annat exempel lämnar en målning av Lundbergh som ingår i en svit bonadsmålningar i Örkelljunga hembygdsförening, daterade 1765 (fig. 1). De sex stenkärlden har dekorativt placerats i två symmetriska grupper på bordets framsida. På Lundberghs bonadsmålningar fyller stenkrukorna främst en dekorativ funktion. Deras roll vid Jesu underverk framgår inte men förutsätts uppenbarligen bekant liksom i Figurbibeln, där de är placerade mera naturligt, men centralt i bildens förgrund. Lundberghs avbildning av stenkrukorna framför bordet möter vi även hos Anders Bengtsson i Fagerhult. Nils Lundberghs lärjunge Per Nilsson i Lusshult följde sin mästare och framställde de sex stenkrukorna framför bordet på samma sätt som denne (Strömbom 1966).

Johannes Nilsson i Breared följde traditionen från Lundbergh 1787 (Berlin 2000:120). Han målade en bonad med brölloppet i Kana

Fig. 3. Bonadsmålning av Johannes Nilsson 1797.

1797 uppenbarligen till ett brudpar med initialerna N.S.S. och M.L.D. På bröllopsbordets framsida ser vi de sex stenkrukorna, varannan röd, varannan svart (*Bröllopet i Kana – ett motiv, två målare* s. 21) (fig. 3). På en bonadsmålning 1814 placerar han dem bredvid bröllopsbordet två och två ovanpå varandra (Barth Magnus 2009:186) (fig. 4), där de också närmast fyller en dekorativ funktion. Men Johannes Nilsson kan också låta tjänarnas vattenhämtning bilda en särskild scen. På en sådan välbevarad bonad i Södra Unnaryd är en tjänare i ”unnarsbomössa” i färd med att hissa upp vatten i en träspann med hjälp av en stolpvind, medan den andre fyller vatten i de dekorativt placerade krukorna. Denna scen kan antingen vara placerad under måltidsmotivet eller på en liten separat bonad, som klädde det s.k. skottet vid bordets gavelbänk. Utmärkande för Johannes Nilsson är att han

Fig. 4. Bonadsmålning av Johannes Nilsson 1814. Barth Magnus 2009:186.

hade stor förmåga att göra omdisponeringar, inte minst av scenen med vattenhämtningen (Bringéus 1982:192).

När Johannes Nilssons lärjunge Anders Pålsson i Trönninge återger berättelsen om bröllopet i Kana infogar han efter mästarens förebild en scen i mindre format under själva bröllopsbordet. Den visar hur en man hämtar upp vatten med ett ämbar med hjälp av en brunnjung. Rygg i rygg mot honom står en annan tjänare med ett likadant ämbar med vatten som han håller i en av de sex stenkrukorna, som här inte står uppradade utan i en grupp bredvid varandra. Längst till vänster avbildas Jesus som sträcker ut ena handen i en välsignande gest. Denna bonad är odaterad men man finner en likartad framställning på en bonad av Anders Pålsson, daterad 1806 (Berglin 2000:76). På en bonad av samme konstnär 1842 ingår de sex krukorna i en hel scen, där tjänarna hinkar upp vatten ur en brunn, som kunde vara halländsk. Den ene

av de båda tjänarna håller här vatten i den sista av stenkrukorna, medan de andra redan är fyllda till brädden av vatten (Bröllopet i Kana – ett motiv, två målare 1987:29) (fig. 5). Denna scen utgör en direkt illustration till bibeltexten, översatt till svensk miljö. På en bonad som tillhört Ingmar Bergman har scenen med de två tjänarna återgivits separat i samma format som gestalterna i övrigt. Fem av stenkrukorna är fyllda med vatten medan den ene tjänaren fyller vatten i den sjätte. Vattenupphämtningen återges här i närbild framför ett bostadshus och man ser tydligt hur den ene tjänaren fyller den närmaste stenkrukan med vatten i blå färg. Även denna bonad kan vara utförd av Anders Pålsson. En överensstämmande detalj är att prästen röker långpipa på båda bonaderna (fig. 6).

Ingen har så dekorativt som Anders Eriks-

son i Ås återgivit de sex stenkrukorna på bröllopsbordets front. De är elegant dekorerade och bemålade (Bringéus 1982:62). Snarlika krukor har Anders Eriksson på en annan bonad placerat i rad vid sidan om bröllopsbordet (Barth Magnus 2009:190), liksom på den bonad från 1814 som Djurklou låtit rita av i *Unnarsboarnes seder och liv* (Djurklou 1874:27). Den senare bonadmålaren Gustav Norberg i S. Unnaryd har följt traditionen med de sex krukorna på bröllopsbordets framsida (Bringéus 1967:124).

Inom Sunnerbomåleriet fortlever traditionen med de sex krukorna framför bordet (ett exempel återges i Barth Magnus 2009:205) (fig. 7). De kan också ses ovanpå varandra bredvid bordet som hos Sven Persson i Brånalt (Barth Magnus 2009:201). Till slut målas dock bröllopet i Kana helt utan stenkrukor. Så

Fig. 5. Utsnitt av bonadmålning av Anders Pålsson.

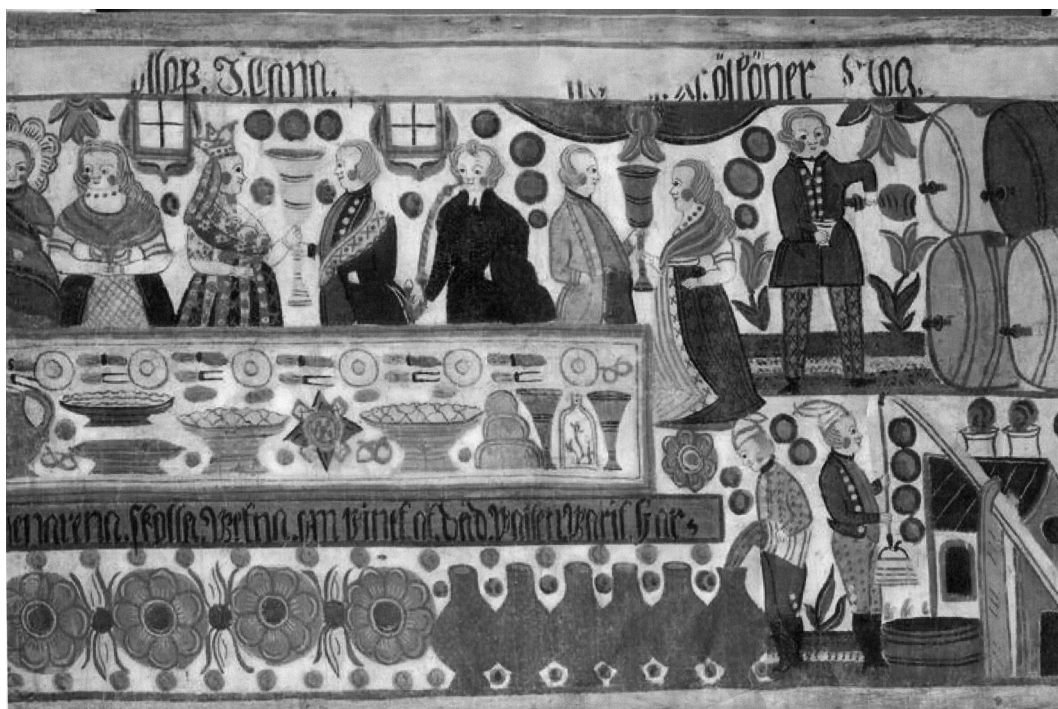

Fig. 6. Utsnitt av bonadsmålning troligen av Anders Pålsson. Ingmar Bergmans sterbhus.

är fallet på Gudmund Nilssons målning 1871 (Strömbom 1967:91) men också på Reinic Rosenbergs stämplade bonader (Barth Magnus 2009:209).

Sammanfattningsvis finner vi alltså att de sex stenkrukorna inom den västsmåländska och halländska bonadsprovinserna antingen avbildas på bröllopsbordets front eller bredvid detta i rad eller ute vid vattenbrunnen med stolpvind eller brunnjung. I förra fallet fyller de främst en dekorativ funktion. I senare fallet illustrerar de också tjänarnas roll som vattenhämtare.

Går vi till den östsmåländska bonadsprovinserna eller Allbo-Kinnevaldsmåleriet finner vi att motivet med stenkrukorna och vattenhämtningen utförts på ett annorlunda sätt. Det tidigaste exemplet lämnar Allbo-Kinnevaldsmålaren Jacob Danielsson i Västra Torsås 1753. Hans bonad är visserligen inte bevarad i original men i en trogen kopia utförd av den

kände konstnären Pehr Hörberg (fig. 8). Under en av de tre valvbågarna ser man två män på ömse sidor om en brunn där en spann hänger i ett rep som löper över ett litet hjul fäst på en stång. Längst ner till vänster i bildfältet står sex krukor. I det mellersta bildfältet ser vi brudparet tillsammans med prästen och längst till höger vid det dukade bordet brudparet i mitten och prästen och brudsätan på ömse sidor (Strömbom 1948:102). Det är alltså en framställning av bröllopet i Kana, därtill den äldsta kända med en framställning av vattenhämtningen.

Allbo-Kinnevaldsmålaren Clemet Håkansson avbildar på en bonad från 1792 fem stenkrukor framför det dukade bröllopsbordet, medan den sjätte återfinns på en särskild scen där två tjänare hjälps åt att hämta vatten ur en brunn med hjälp av ett rep som löper över en trissa på liknande sätt som på Jacob Danielssons bonad (Barth Magnus 2009:207) (fig. 8). På ytterligare en bonad av Clemet Håkansson

Fig. 7. Utsnitt av bonadsmålning av Sunnerbotyp. Kulturen, Lund 14.166.

ser man på samma sätt fem, inte sex krukor framför bröllopsbordet (Bringéus 1982:194).

Sven Nilsson i Härnäs följer traditionen från Clemet Håkansson med fem krukor fram-

för bordet och den sjätte i en särskild scen som visar två tjänare som hissar upp vattnet med rep ur en brunn med överbyggnad (Bringéus 1978:64) (fig. 9). På en naiv skildring av bröl-

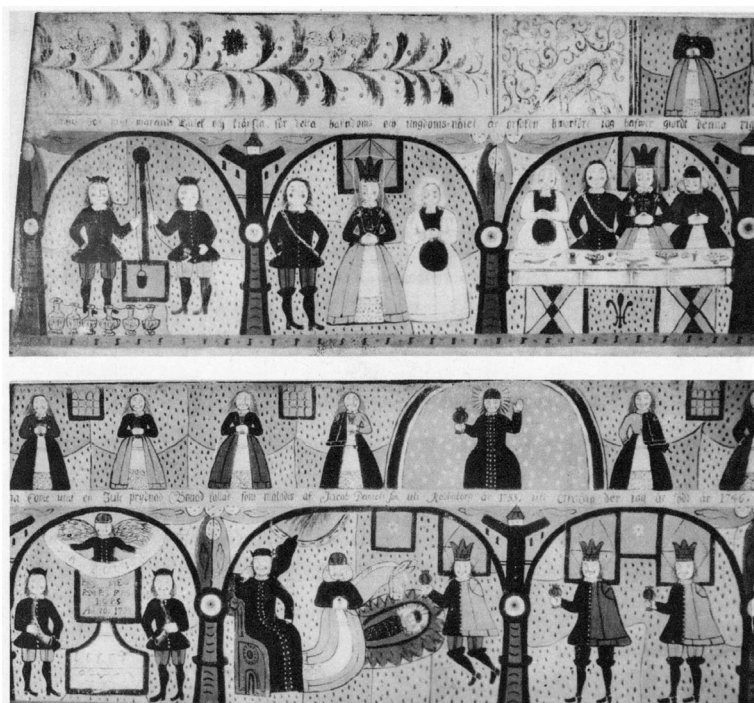

Fig. 8. Kopia av bonadsmålning av Jacob Danielsson 1753, utförd av Pehr Hörberg, Strömbom 1948:102.

lopet i Kana från 1800-talets mitt återfinner man på nytt versionen med fem krukor framför bordet och den sjätte på en särskild scen med två tjänare som hämtar vatten ur en brunn med rep (Barth Magnus 2009:212) (fig.10). Den östliga bonadstraditionen skiljer sig alltså från den västliga ifråga om framställningen av stenkrukorna men också ifråga om sättet att hämta upp vatten: brunnjung i väster och brunn med rep och hjul i öster. I Amos Comenius *Orbis Sensualium Pictus* (1796) kontrasteras de två typerna mot varandra i bilden av brunnar (fig. 11).

I Sigurd Erixons studie om brunnar finns exempel som man känner igen från bonadsmålningarna. Det gäller konstruktionen av stolpvinden. Den består av en vertikal, i mar-ken nedkörd eller stöttad påle, i vars övre del är fäst en rörlig hävstång med en i ena ändan hängande lång stake eller sammankopplade käppar med krok nedtill. Hävstången kan balanseras nedåt och uppåt och med hjälp därav nedsänkes eller lyftes vattenämbaret upp ur brunnen. Denna anordning har en mängd olika namn i skilda bygder (fig. 12). Den andra konstruktionen är att hämta vattnet med ämbaret fäst i ett rep eller en kätting som löper över ett hisshjul. Också den pyramidformade överbyggnad som Sven Nilsson i Härnäs avbildat har haft motsvarigheter i östra Sverige (fig.

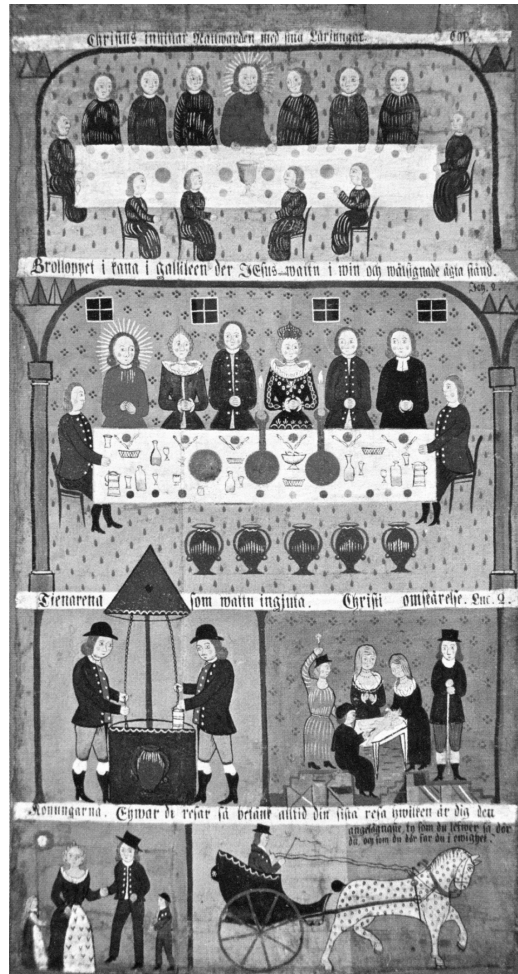

Fig. 9. Bröllopet i Kana. Sven Nilsson i Härnäs. Bringéus 1982:79.

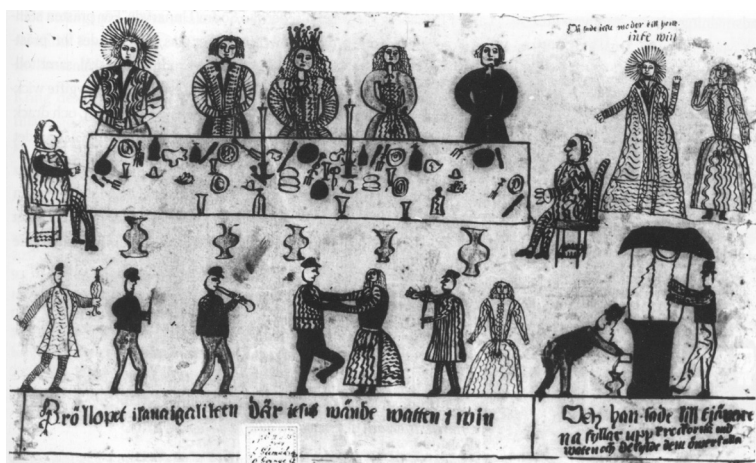

Fig.10. Anonym bonadsmålning från 1800-talets mitt. Kulturen 2. 494. Barth Magnus 2009:212.

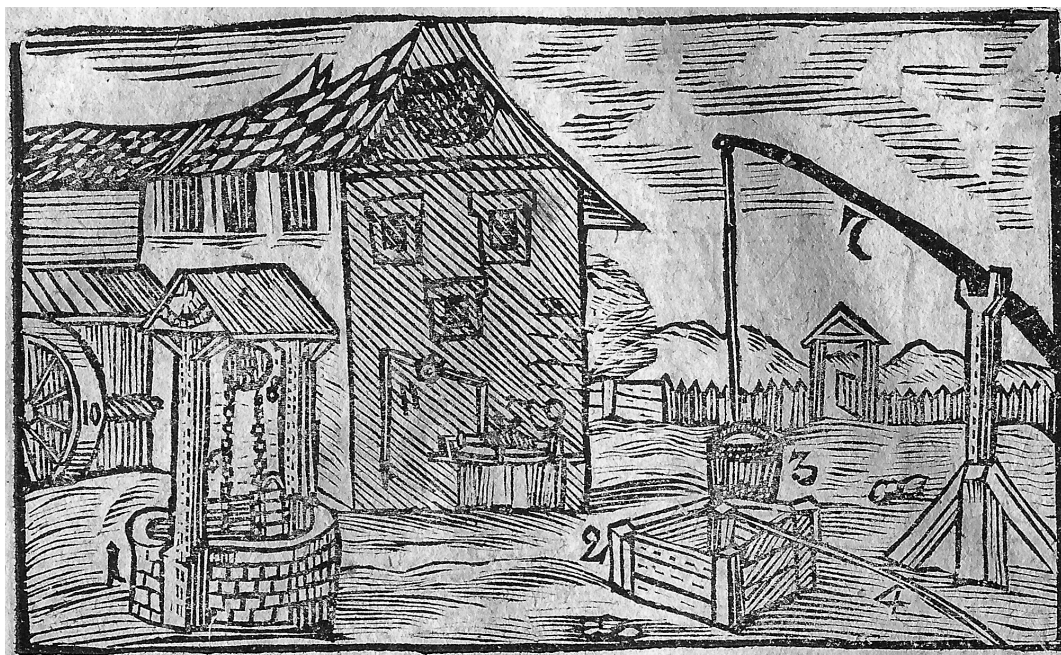

Fig.11. De två brunnstyperna avbildade av Comenius 1796:102.

13). Bonadsmålarna har alltså detaljtroget följt den lokala tradition som rådde i deras hembygd och som deras kunder så väl kände igen. Detta gäller även undfågningen vid bröllopet, främst ostkakan, vars utformning i en trä- eller plåtform är mycket karakteristisk. Den ser likadan ut på Nils Lundberghs bonader (fig.1) som på Anders Erikssons. Också den dekorativa rutningen med kanel är densamma. Sjuhålskringlorna liksom godrånen hörde till den småländska kalasmaten, men däremot inte klenäterna, som också saknas på bonadsmålningarna.

Variation och förlagor

Man kan naturligtvis tycka att resultatet av denna lilla studie är av mycket begränsat värde. Men just genom inzoomningen på de sex stenrukorna och tekniken med vilken vattnet uppförades ur brunnarna ger den en viktig bekräftelse på hur traditionsbundna bonadsmålarna varit också ifråga om detaljer inom såväl den västliga som den östliga bonadsprovinsen. De har härvidlag inte följt

grafiska bildförlagor utan sina egna föregångare. Viktigt i sammanhanget är att överensstämmelserna gäller förhållanden som inte är funktionellt betingade. Båda upphämtnings-sätten fungerar lika bra visar Amos Comenius teckningar.

Exemplet på denna traditionsbundenhet är inte unikt. Jag har i en tidigare studie visat hur Josef i framställningen av födelsescenen i Betlehem nästan alltid avbildas med ett ljus i handen. Detta går tillbaka på en av den heliga Birgittas revelationer i samband med hennes besök i Betlehem 1371. Vi möter ljuset i den medeltida finkonsten, men det har troget återgivits även av de folkliga konstnärerna genom århundradena ända fram till Sunnerbomålarna vid 1800-talets mitt (Bringéus 1991).

Hur skall denna traditionsbundenhet förklaras? Det är lätt att betrakta den som fantasilöshet och oförmåga hos bonadsmålarna att variera ett givet tema. Men kanske har de snarast arbetat med respekt för den religiösa bildens helighet. Man kan tala om ett slags trofasthet, som inte bara gäller det bibliska

Fig. 12. Brunnjung med stolpvind, Håglinge socken, Skåne. Erixon 1930 fig. 25.

budskapet att det skulle vara sex stenkrukor utan även deras placering. Undantaget från denna princip är Johannes Nilsson, som ex-

perimenterat med olika placering av vattenkrukorna. En sådan möjlighet har endast stått öppen för en så begåvad konstnär som han.

Fig. 13. Brunn med vindspel och överbyggnad. Söderåkra, Småland. Erixon 1930 fig. 35.

”Sex stenkrukor i Kana i Galileen” har jag kallat denna studie. Är det verkligen alltid fråga om just sex krukor i överensstämmelse med Johannesevangeliet? På en bonad i privat ägo i Malmö fann jag bara fyra stenkrukor bredvid bröllopbordet. Hur skall detta förklaras? Jo, det visade sig vara en fejkad bonadsmålning utförd efter Gabriel Djurklous teckning i *Unnarsboarnes seder och lif* som förlaga trots att det där finns sex stenkrukor. De sex stenkrukorna är ett äkthetsmärke, därför faller denne bonadsmålare eller ”kopist” på eget grepp. Hans målning är inte heller från 1814 utan utförd efter 1874, då Djurklou utgav sin bok. Ägaren blev inte glad då jag avslöjade förfalskningen, som också kunde påvisas utifrån andra detaljer.

Till sist: Att bonadsmålarna så tydligt lyft fram förvandlingen av vatten till vin vid bröllopet i Kana visar onekligen det intryck Jesu första under gjort bland folket. När det i småländsk folktro uppges att då frälsaren föddes på julnatten ”allt vatten är vändt i vin” har detta uppenbarligen också ett motivsamband med bröllopet i Kana. I Småland uppgavs även att allt vatten i källor och i åar vändes i vin på lussenatten (Hyltén-Cavallius 1868: XVI; 1873–1864:186, 294).

*Nils-Arvid Bringéus, professor em.
Lund*

Noter

- 1 I uppsatsen Jungfru Maria i sydsvensk folkkonst (*Maria i Sverige under tusen år. Föredrag vid symposiet i Vadstena 6–10 oktober 1994*, tryckt 1996, s. 832) uppges jag felaktigt att bröllopet i Kana avbildas redan på den så kallade Bårarydsbonaden från 1714.
- 2 Denna bonad har av Strömbom felaktigt tillskrivits Nils Svensson i Gyltige.

Källor

- Barth Magnus, Ingebjørg 2009: *Här är spel och dans. Musikmotiv i svenskt folkligt måleri på bonad och vägg.*
- Berglin, Elisabeth 2000: *En bonadsmålare och hans värld. Johannes Nilsson i Breared.*
- Bringéus, Nils-Arvid 1967: *Unnarydsborna. Lasses i Lassaberg anteckningar om folklivet i Södra Unnaryd vid 1800-talets början.*
- Bringéus, Nils-Arvid 1978: *Sydsvenskt bonadsmåleri.*
- Bringéus, Nils-Arvid 1982: *Sydsvenska bonadsmålningar.*
- Bringéus, Nils-Arvid 1990: Fejkade bonadsmålningar. *Antik & Auktion* 9, 1990.
- Bringéus, Nils-Arvid 1991: Maria med sömnaden och Josef med ljuset. En ikonografisk studie. *Vetenskaps-societeten i Lund Årsbok.*
- Bringéus, Nils-Arvid 1994: *Bonadsmålningar av Nils Lundbergh.*
- Bröllopet i Kana – ett motiv, två målare. *Halland* 1987.
- Comenius, Amos 1796: *Orbis Sensualium Pictus.*
- Djurklou, Gabriel 1874/1964: *Unnarsboarnes seder och lif efter Lasses i Lassaberg anteckningar.*
- Ekwall, Inga 1976: *Anders Eriksson i Ås 1774–1855. ”Klockaren i Dravö”.* C-uppsats, Folklivsarkivet, Lund.
- Erixon, Sigurd 1930: Om brunnar. *Fataburen.*
- Figur-Bibel, Det är De förnämste Gamla och Nya Testamentsens Historier, uti 230 större och mindre Tydelige Figurer afsatte.* 1777.
- Hyltén-Cavallius, Gunnar Olof 1863–1864, 1868: *Wärend och Wirdarne.*
- Strömbom, Nils 1936: Nils Svensson Lundberg i Gryss-hult. *Vår bygd.*
- Strömbom, Nils 1937: Der Begründer der Knäreder Malerei. Pehr Schön-hult, Ängelholm. *Folkliv.*
- Strömbom, Nils 1948: Bårarydsbonaden och Allbo-Kinnevaldsmåleriet. *Liv och Folkkultur.*
- Strömbom, Nils 1966: ”Gyltigemålarna”. Simlångsdalen. *Breareds och Snöstorps socknar.*
- Strömbom, Nils 1967: Sunnerboskolan. En introduktion. *Växjö stifts hembygdskalender 1967.*

SUMMARY

Stone Jars at the Wedding at Cana

This iconographic close study shows the traditional bondage in the popular tapestry painting, which, however, show regional differences. The study is based on a close scrutiny of a number of known painters' production of *The Wedding at Cana*. The biblical story (John 2:1–11) portrays how Jesus turned water in six stone jars into wine. When the southern Swedish tapestry painters reproduced the justification faithful to the biblical text they always painted six pitchers, even if these sometimes only served a decorative function as a balustrade in front of the wedding table (Fig. 1, 3, 6). They have also been stacked on top of each other (Fig. 3).

The painter Anders Pålsson depicts how two servants, lift up the water with a pole wind (Fig. 5), which was

customary in western Småland and Halland (Fig. 1). As Amos Comenius shows in the *Orbis Sensualium Pictus* 1796 (Fig. 11) this technology could be used alongside the water was pulled up with a bucket attached to a rope that ran over a pulley. The latter method, we find in the hanging paintings in eastern Småland and Blekinge (Fig. 7–10, 13). Focusing on the six stone pots and on the technology with which the water was heaved thus provides an important confirmation of how tied to local traditions the peasant painters was. I have previously shown such strong traditions in other details in hanging tapestry (Bringéus 1991). Ultimately it would depend on respect for the biblical tradition.

Anpassningsbar, flitig och chic

Gestaltningar av kvinnligheter i 1950-talets svenska veckotidningar med fokus på hemmafrun

Lena Marander-Eklund

”Nya kurser för moderna kvinnor”

”Även Ni kan få en vackrare hy”

”Med kärlek, omsorg och renlighet”

Detta är exempel på reklamfraser i svenska veckotidningar från 1950-talet som riktar sig till kvinnor – annonser för utbildning, tvål och toalettpapper. I veckotidningar från samma tid kan läsaren ta del av reportage av typen ”Husmorsträffen: Hushållspengarna måste räcka”, ”En mor har också ett egenvärde”, ”Råd till fru nygift” samt ”Kvinnoyrken med framtid” – artiklar där kvinnornas position som husmödrar och hemmafruar, mammor, äkta hälfter samt förvärvsarbetande kvinnor diskuteras.

I denna artikel kommer jag att diskutera de kvinnligheter som gestaltas i de svenska veckotidningarna *Femina* och *Hemmets Veckotidning*, främst med fokus på mediebildens av kvinnan som hemmafru. Medieskildringar är normerande och torde berätta något om de ideal som kvinnor ställdes inför på 1950-talet. Att studera veckotidningar¹ är på så vis ett sätt att nå kulturella mönster och värderingar. Enligt Lisbeth Larsson, som undersökt svensk veckopress utgående från de kvinnliga läsarnas egna premisser, har veckopressen även samhällskritisk potential (Larsson 1989).

Mediebildens av hemmafrun innebär att gestaltningar av olika kvinnligheter med utgångspunkt i 1950-talets levnadsförhållanden bör beaktas. Gullan Sköld gör en klassificering av kvinnoroller i sin avhandling om kvinnovardag i veckotidningen *Året Runt*. De roller som hon hittar, med utgångspunkt

i veckotidningsmaterialet, är kvinnan som könsvarelse, hemmafru, husmor, yrkesverksam kvinna, hustru och mor (Sköld 1998:73). Dessa roller går in i varandra. Med husmor² avses en kvinna som ansvarar för hemmets skötsel, men som också kan förvärvsarbeta. En hemmafru har hand om hemmets skötsel men förvärvsarbetar inte utanför hemmet. En hemmafru och husmor är en hustru och ofta också moder (ibid.). Begreppet husmor är således bredare och inbegriper i stort sett alla gifta kvinnor under ifrågavarande period, medan man med hemmafru avser en gift kvinna som inte deltar i förvärvslivet. Både husmodern och hemmafrun kunde ha tjänstefolk (Oakley 1976:1ff.). I min läsning av veckotidningarna har jag valt att fokusera på olika kvinnligheter, inte enbart hemmafrun, eftersom de kan ses som kommentarer på varandra. Fokus kommer också att ligga på husmödrar eftersom hemmafruar ofta omtalas som husmödrar, det vill säga med ansvar för hemmet som främsta uppgift.

1950-talet är speciellt intressant gällande kvinnans position som husmor och/eller hemmafru eftersom decenniet ofta omtalas som hemmafruarnas epok³ – en tid då kvinnan återgick till hemmafrutillvaro efter att ha varit yrkesverksam under krigsåren (Strömblad 2005: 5; Wikander 1999: 158). Tiden karaktäriserades av sambeskattning (i Sverige fram till 1972) vilket gjorde att det var fördelaktigt för kvinnor att stanna hemma istället för att delta i förvärvslivet (Karppi 2008). I Sverige inleddes hemmafruepoken

på 1930-talet för att nå sin kulmen på 1950-talet med ett stort antal hemmafruar. År 1950 var antalet hemmafruar drygt 1,3 miljon i Sverige för att drastiskt minska⁴ i mitten på 1960-talet då hemmafruar trädde ut i arbetslivet parallellt med en ökning av sysselsatta inom tjänstesektorn (Axelsson 1992: 21f.). Hemmafru epoken kännetecknades alltså av ett könskontrakt med en hemmavarande mamma och en yrkesarbetande pappa, vilket innebar ett ekonomiskt beroende av manlig försörjare för kvinnornas del (Hirdman 2007: 17). Hilde Danielsen menar att unga par som på 1950-talet gifte sig och levde ett liv där hustrun var hemmafru och mannen familjeförsörjare uppfyllde samhällets normer och förväntningar (Danielsen 2002: 37). Frågan är om normen om en hemmavarande mamma under hemmafruarnas epok synliggörs i svenska veckotidningar från 1950-talet?

Hemmets Veckotidning och Femina

De veckotidningar⁵ som jag valt att läsa riktar sig till olika publik. *Hemmets Veckotidning* riktar sig till hemmets sfär och lästes av aningen äldre kvinnor. *Femina* däremot riktar sig till en kvinnlig sfär och lästes främst av köpstarka och yngre kvinnor i socialgrupp 1 och 2 (Bergquist 1994: 120, 259).

Utgivningen av veckopress startade vid mitten av 1800-talet med förebilder i Tyskland och expanderade starkt till 1950-talets mitt (Larsson 1980: 32). Den moderna veckopressen fick sitt genombrott i och med utgivningen av *Allers Familje-Journal* år 1897. 1944 etablerades den svenska, moderna damtidningen genom utgivningen av *Femina*. Namnet *Femina* var tänkt att visa på det eleganta med franska *Elle* som förebild, med inriktning på en kombination av kvinnlig konsumtion och kultur och en ”paradoxal blandning av radikalitet och förnäm elegans” (Larsson 1989: 148). *Femina* gjordes för vävlönade yrkesarbetande kvinnor med barn. Skvaller skulle absolut inte ingå i den utan den bestod

av en blandning av mode, heminredning och relationer (Bergquist 1994: 116ff.). *Hemmets Veckotidning* (från år 1929) var under åren 1940–1952 Sveriges största och mest framgångsrika familjeveckotidning. Den har haft en särprägel med artiklar om kändisar, reportage från högreståndsmiljöer och omfångsrika frågespalter (Larsson 1989: 8ff., 147). Också reportage om kungafamiljen med speciellt fokus på kungabarnen ingick. Tidningen hade starka litterära ambitioner medan reportage om samlevnad sällan ingick i den (Bergquist 1994: 259). Läsningen⁶ av veckotidningarna har jag utfört genom punktnedslag i årgångarna 1951, 1955 och 1959 för att på så sätt få en spridning över hela 1950-talet.

Metodologiska tankegångar

Att läsa dessa veckotidningar var en spännande uppgift. Att sitta med tjocka luntor av inbundna tidningar gav mig en känsla av närhet till den tid jag undersöker. På så vis uppfattar jag veckotidningarna som ett centralt tidsdokument (jfr Sköld 2003: 90f.). Samtidigt måste man komma ihåg att veckopressen inte alltid är en spegling av tiden utan den kan också vara en maktfaktor som påverkar den (Holgersson 2005: 141). Gullan Sköld visar i sin avhandling om veckotidningen *Året Runt* att den inte alltid varit i takt med sin samtid och att den på 1950-talet hade en informrande och folkbildande roll (Sköld 1998: 18ff., 334). Att texten inte är i takt med samhället blir speciellt tydligt i analysen av veckotidningsnovellerna vars relation till samhället tyder på en urvalsprincip så att endast vissa delar av samhälleliga förändringar tas fram (Wersäll 1989: 136ff.). Veckotidningarna ser jag som representationer av samhället där texterna står i ett dialogiskt förhållande till det som behandlas. Materialet återger en viss tidsanda om man bara håller i minnet att tidsanda inte är något entydigt och givet, att den ”historiska atmosfären rymmer fler än bara ett luftlager” (Arvidsson 2008: 158).

När man studerar veckotidningstexternas relation till samhället är det också av betydelse vilken genre texten hör till. Veckotidningsnovellerna⁷ kan ses som en spegel av en drömvärld och ge uttryck för en längtan efter romantik och passion med stereotypa mans- och kvinnobilder som i det närmaste kan ses som jämförbara med folksagens dimensionslösa gestalter. Barbro Backberger omtalar veckotidningarna som en orsak till kvinnornas passivitet, som ett bedövningsmedel som befäster kvinnornas otillfredsställelse och längtan efter lyx och romantik istället för att uppmuntra dem till aktivitet (Backberger 1966:38). Jag har valt att inte gå in på dessa noveller och romaner eftersom de främst gestaltar en drömvärld snarare än kommenterar kvinnans livsvillkor. Reportagen eller facksidorna har en större relevans som samhällelig representation. Samtidigt påstås att veckopressens idealisering av hemmafrun motverkade kvinnans frigörelse. Inom feministisk mediekritik och framförallt marxistiskt färgad ideologikritik har man ansett att medieutbudet bidragit till ett falskt medvetande som gjorde att samhällets maktstrukturer hölls oförändrade. Massmedias utbud sågs som kapitalismens ”sätt att behålla makten genom att passivera och kontrollera olika grupper i samhället” (Kleberg 2006:14). En central uppgift för mig blir att dekonstruera mediebilderna av hemmafrun i veckotidningarna. För veckotidningarna endast fram en idealiserad syn på hemmafruns eventuellt passiva tillvaro eller uppmuntras läsaren till självständighet och aktivitet? Frågespalterna, menar Gullan Sköld, förändras i takt med att det omgivande samhället förändras och ger en antydning om ett idéhistoriskt klimat i samhället (Sköld 2003:10). Kåserierna i sin tur kan ses som tillspetsade kulturella yttringar där man med humorns medel kan föra fram både överdrifter och underdrifter samt genom en personlig stil nå en känsla av samhörighet med läsaren. Centralt är att komma ihåg att jag analyserar

mediebilderna av kvinnan på 1950-talet – den är varken sann eller falsk utan just en mediebild (Kleberg 2006:44).

Jag har valt att läsa veckotidningarna som en dialog dels mellan läsaren och texten, dels mellan texten och samhället. Det gör jag med fokus på gestaltningar av kvinnligheter i form av bilder av kvinnligheter eller ett samhällsreligt tal om kvinnors livssituation (jfr Holgersson 2005:147, jfr Scott 1988). De kvinnligheter som mediebilderna gestaltar kan ses som ideal att eftersträva eller som negativt färgade stereotyper som läsaren på något sätt relaterar till och för en dialog kring. Resultatet av min läsning kommer jag att presentera i form av mer eller mindre stereotypa bilder av kvinnligheter.

Gestaltningar av kvinnligheter i veckotidningarna

Trots att jag främst är intresserad av gestaltningar av hemmafrun kommer jag att kommentera andra kvinnligheter eftersom mediebilderna relaterar till varandra. Fokus i detta avsnitt ligger på mediebilderna av kvinnans väsen och kvinnan som husmor, mor, hustru och förvärvsarbetande kvinna. I *Hemmets Veckotidning* (HV) finns få artiklar som kommenterar kvinnors livsvillkor med undantag av artikelserien om ”Vägen till ett lyckligt äktenskap” (HV 1951/10–17). I ”Juristen talar” behandlas vardagsjuridik om bostadsbrist, bostättningslån och familjebostadsbidrag (HV 1955/1–4). I *Femina* (F) finns däremot ett större antal artiklar som behandlar kvinnors liv och också problematiska ämnen såsom alkoholism och frånskildas rättigheter. Men framförallt diskuteras kvinnlig sexualitet, äktenskaplig lycka och kvinnans position som husmor och yrkeskvinna i artikelserierna.

Kvinnans väsen

En central ingrediens i mediebilderna av kvinnans väsen är idealet om en välvårdad och vacker kvinna. Artiklar om skönhet finns

framförallt i *Femina*. Där finns dels en läsarspalt ”Fråga Margit Bergwall om era skönhetsproblem” (F 1955/1), dels artiklar där läsare förvandlas med hjälp av smink och frisyr till att se vackrare och yngre ut: ”Bli en ny kvinna – se tio år yngre ut” (F 1959/5). Med hjälp av *Feminas* handbok ska man bli som en ny människa med vackra och glänsande naglar och förskönande smink. I årgång 1959 presenteras skönhetsråd i form av en färgplansch med texten: ”Bli vackrare i år – Min vackra dag hjälper.” Tanken är att kvinnan ska ”bli så välskött och tilldragande och fräsch” som hon kan (F 1959/1).

Även i annonserna går det att läsa gestaltningar av kvinnligheter med fokus på skönhet. Annonserna riktar sig till kvinnan för att hon ska känna sig vackrare tack vare produkter som tvål, tandkräm, deodorant och dagkräm. Tvålen Florodol omtalas med följande ord: ”När jag var ung och förälskad sa min mor: ”Vårda din hy med Florodol varje dag så har du råd att vänta tills den rätte kommer”” (HV 1951/29). Skönhet ansågs således vara viktigt för att kvinnan skulle vara attraktiv i mannens ögon och för att hon skulle kunna bevara sin ungdomliga fräschör för att vara tilldragande för sin framtida ”rätte”. I en annons för Palmolives tvål med dess ”skönhetslödder” avbildas en kvinna iklädd bruddräkt (F 1959/9). Genom att använda tvålen som ger vacker hy kan drömmen om den ”rätte” och äktenskap bli sann samtidigt som skönheten finns till för hans ögon. För viktkontroll görs reklam genom löftet ”Ni blir vackrare med PLJ lemon juice” (F 1959/11). I annonser ler en moderiktigt klädd kvinna. Det framkommer att hon har tre barn, att hon själv sköter om hemmet och därför borde vara trött men: ”Hyn är fräsch, huden spänstig och attraktiv” (F 1959/11). Spalttabletter rekommenderas till ”Dagar, som ni fruktar”, till de ”naturliga besvär” (HV 1955/1) som kvinnor kan ha i samband med menstruation.

I mediebilderna ingår också idealet om en

moderiktig kvinna. Tidningarna innehåller modereportage ofta med mode för den aktuella säsongen. I *HemmetsVeckotidning* presenteras kläder som ska lämpa sig för fest, sportaktivitet, vardag och gala. I *Femina* ligger fokus relativt starkt på mode, vilket bland annat kommer fram genom att omslagsbilden under denna tid nästan uteslutande är en modebild, oftast med ett kvinnoansikte, på omslaget (Larsson 1989:187). I *Femina* presenteras nya, vackra kläder för bjudnings-säsongen eller mode som är anpassat för speciella yrkesgrupper. Till exempel föreslås en sjuksköterska ”Bli en ny kvinna – med tanke på det koketta” (F 1959/2) och tidningen presenterar en garderob för en sjuksköterskas budget och levnadsvanor. Artikelserien ”Bli en ny kvinna” anges som en av orsakerna till *Feminas* framgång att utan pekpinnar hjälpa läsarna att hitta sig själva (Bergquist 1994:116). Modereportagen kan också visa

PALMOLIVE med den nya utsökta parfymen

Världens mest sålda tvål ännu bättre

Aven Ni kan få vackrare hy

Mer än tvål – ett skönhetsmedel

PALMOLIVE
nu även i
badstolar

Femina 1951/9 s. 15

Reklam för Palmolive i *Femina* 1951/9.

på hur man ska klä sig för att dölja ”en kraftig figur” (F 1959/6). Också hemmafrun får sig en garderob med tillhörande accessoarer och frisyrr. Trots att det är ett modereportage omtalas kvinnornas yrkesroller: ”Alla kvinnor bör placera sig i en yrkesgrupp, vad de än sysslar med, och betrakta sig själva som yrkeskvinnor. För fru B. som är hemmafru, har vi satt ihop en praktisk garderob med kläder för hela året och för alla tillfällen” (F 1959/2). Reportaget kan ses som en uppmaning till hemmafruarna att se sig som yrkeskvinnor (jfr Åkerman 1983:159ff.).

I modereportagen, speciellt i början av 1950-talet, poserar modellerna väldigt kokett iklädda snäva kjolar och ofta med nedslagen blick. Utgående från modereportagen skulle kvinnan under början av 1950-talet vara chic, modemedveten och klä sig i kläder som markerar den kvinnliga kroppens former. Maja Jacobson menar att kvinnorna under denna tid anpassade sig till klädspråk med plagg som poängterade en traditionell kvinnlighet som visar hög byst, smal midja och kraftiga höfter. Idealbilderna var en traditionell kvinnoroll, ”den väna, snälla, prydliga och väluppfostrade familjeflickans” (Jacobson 1994:168). I slutet av årtiondet poserar modellerna mera självsäkert, de står bredbenta i kläder av A-modell men även här ofta med nedslagen blick.

Modereportagen gestaltar en tanke om konsumtion någonstans mellan hedonistisk och rationell konsumtion. Den rationella konsumtionen karaktäriseras av frånvaro av nöje, flärd och begär medan den hedonistiska konsumtionen karaktäriseras av tidsfördriv, impulsivitet och ytlighet (Husz 2001:73ff.). Dels skulle kvinnan konsumera för att behålla sitt chica och attraktiva utseende, dels skulle hon inte slösa (för) mycket pengar på kläder. Det här framkommer i reportage med råd om hur gamla kläder kan bli som nya genom omändringar. Sparsamhet ses som en dygd och som en egenskap som gjorde kvinnan attraktiv på äktenskapsmarknaden. Jenny Hans-

son presenterar olika kvinnliga konsumenter i Sverige under 1930-talet och framöver. Hon beskriver den skötsamma konsumenten som på grund av bristekonomi skulle hushålla med resurserna, men också den icke-rationella slösaktiga konsumenten som konsumerade skönhetsprodukter, lockade sitt hår och rökte. Hansson tolkar denna ”nya kvinna” som dels emancipatorisk, som en kvinna som försökte nå frihet från en traditionell kvinnoroll, dels som en kvinna som utsatts för förtryck, genom att hon blivit lurad att ta till sig konsumtions-samhällets grannlåt (Hansson 2010:16). Det flärdfulla i modet är något som förekommer speciellt i *Femina*.

Även kvinnan som biologiskt väsen omtalas. I *Femina* årgång 1955 och 1959 kan man ta del av artikelserien ”Kvinnan, lyckan och livet” som gestaltar synen på kvinnlighet, sexualitet och äktenskap under gällande tid. I artiklarna behandlas trötthet under småbarnsåren, klimakteriet och ängslan inför ålderdomen. Det påpekas att kvinnorna inte ska glömma sitt yrke under de år de är hemma med barnen. Här gestaltas kvinnan som hemmafru. Mannen framställs som det svagare könet eftersom kvinnor lever längre än män. Därför uppmanas kvinnorna att pyssla om sina män eftersom de tyngs av bördan som familjeförsörjare. Kvinnors ängslan och rädsla för sjukdomar samt graviditet omnämns. Ogifta mödrar och orsakerna till deras belägenhet omtalas. Det påpekas att kvinnan borde kunna bestämma arten av sin relation till män, men att hon inte kan behärska sig när ögonblicket kommer på grund av en ”nyckfull körtelfunktion, som åsidosätter samvetet och klokheten” vilket gör att kvinnans självaktning ”blir rubbad för all framtid” (F 1955/13). Ansvaret för förekomsten av utomäktenskapliga barn läggs på kvinnan och ges en biologisk förklaring. Kvinnan framställs som ett primitivt väsen på grund av sitt fortplantningssystem som ”behärskar hela hennes väsen” (F 1959/1). Kvinnan presenteras som något väsensskilt i

jämförelse med mannen och helt underställd sin biologi. Lugnet i kvinnans liv återfås först vid klimakteriet då hennes liv kan bli ”lugnt och innehållsrikt” (F 1959/1). Unga flickor avråds från kyssar eftersom de lätt kan leda till promiskuitet med förlusten av rykte och självaktning som följd. Sexualdriften omtalas som en rikedom om den leds in på rätt bana – det vill säga äktenskap i enlighet med den romantiska kärlekens ideal (Giddens 1995:60f.).

Ett lyckligt äktenskap

Trots att äktenskap var det förväntade målet för kvinnan innebar det automatiskt inte ett lyckligt liv. Att relationen bör vårdas är temat för artikelserierna ”Vägen till ett lyckligt äktenskap” i *Hemmets Veckotidning* och ”Ordet till henne och honom” i *Femina*. Författarna till artikelserien i *Femina* är experter på äktenskapets psykologi och fysiologi och serien ger en inblick i 1950-talets syn på äktenskap. Äktenskapet framhålls som något mycket allvarligt. Manlig och kvinnlig sexualitet framställs som väsensskilda. För att kunna garantera lyckan i äktenskapet rekommenderas att den hemmavarande hustrun inte framför en klagovisa när mannen kommer hem utan välkomnar honom med tofflor och en varm måltid. Familjeförsörjaren i sin tur rekommenderas att intressera sig för sin hustru till exempel med vänliga ord såsom ”Stackars lilla du, som får gå här ensam hela dagen” (HV 1951/11). I artikeln gestaltas ett könskontrakt med kvinnan som hemmafru och mannen som familjeförsörjare (Hirdman 2007:17f.). Ansvar för lyckan i äktenskapet läggs på båda parterna men är könat och ter sig olika för dem. Samtidigt får de svenska männen sig en tillrättavisning på grund av bristande omtänksamhet. Kvinnorna uppmanas att ta ansvar för släktets fortplantning och uppträda stolt om mannen blir ”gubbsjuk” och söker sig till yngre kvinnor (HV 1951/11). Ömsesidig anpassning anges som bästa medel

för att leva lyckligt i ett äktenskap.

Monogami som äktenskapsform presenteras som den bästa sexuella samlevnadsformen eftersom ansvarslöshet leder till ”leda och äckel” (HV 1951/14). Äktenskapet omtalas som en samhällsinstitution, en ordning som en laglydig medborgare bör följa. Äktenskapet framställs som en boja, som kvinnan har nytta av eftersom hon ”bär den tyngsta bördan av ett misslyckande” (HV 1951/14). Juridiska aspekter på äktenskapet omtalas. När en förlovnings bryts bör den som är skyldig ersätta även indirekta förluster ”såsom förlust av en lönande anställning, om kvinnan slutat den med tanke på äktenskapet” (HV 1951/15). Om kvinnan blivit gravid skulle hon ha rätt till ersättning om förlovnings bryts. I äktenskapet är makarna skyldiga varandra ”trohet och bistånd och att de skall gemensamt verka för familjens bästa” (HV 1951/15). Äktenskapet och äktenskaplig lycka framställs som något eftersträvansvärt och något parterna bör arbeta för. Mannens och kvinnans erotik uppfattas som väsensskilda. De befinner sig i olika sfärer med olika uppgifter.

Lycka i äktenskapet är också temat i artikelserien ”Ordet till henne och honom” i *Femina* som i årgång 1951 presenterar råd till nygifta par. I ordet till henne utgår man från att kvinnan är yrkesverksam och en arbetsfördelning mellan makarna förespråkas som ett sätt att undvika att hustrun blir ”bitter och desillusionerad”. Hon föreslås tona ned sin ambition att vara den perfekta hustrun och istället vårda sitt yttre och odla egna intressen. Mannen får råden att hjälpa sin hustru, ge henne uppmuntran och bekräfta sin kärlek. Förståelse för den omställning som graviditet och ett nyfött barn innebär efterfrågas av båda parterna. Kvinnan föreslås se situationen med humor medan mannen ombeds fördubbla sin omtanke om sin gravida hustru. Kvinnan ska inte glömma bort att vara hustru och mannen ombeds pruta på sina egna önskemål när barnet väl är fött. Då barnen redan är lite större

framställs en ”överdriven husmorsambition” som äktenskapets farligaste fiende (F 1951/4).

I artikeln ”En mor har också ett egenvärde” (F 1959/1) omtalas moderskapet och hemmafruns position i samhället. Här pläderas för att kvinnan inte enbart ska se sig som mor, som ett ”nödvändigt tillbehör” till sina barn, utan att hon också ska värdesätta sig själv. Här framställs den uppoffrande modern inte nödvändigtvis som den bästa fostraren eftersom barn då kan bli egoister. Ur mannens perspektiv förs fram det orättvisa i skattesystemet som gynnar män, men också att kvinnor som enbart ser sig som mödrar lätt blir martyrer. Kvinnan framställs som den som har ansvaret för barnen medan mannen är utrustad med ”alltför stor egoism” (F 1959/1) för att hamna i den situationen. Hemmafrun ska både fylla sin plikt och anpassa sig till situationen. I artikeln ”Är jag nedvärderad – som hemmafru?” (F 1959/8) ställs inte hemmafrun i relation till den förvärvsarbetande kvinnan utan snarare är det fråga om att hennes insats i hemmet bör värderas som en yrkesinsats. Det nedvärderande kommer fram i begreppet ”bara” hemmafru (F1959/8). Ann Oakley anser att begreppet ”bara” en hemmafru visar att hemarbetet har låg status dels på grund av att det är kvinnor som utför arbetet, dels på grund av att arbetet inte ersätts med lön (Oakley 1976:79).

Ur det manliga perspektivet ifrågasätts det tunga i hushållsarbete eftersom det finns yrkeskvinnor som klarar av det vid sidan av ett arbete utanför hemmet. Här reduceras hushållsarbetet till ”rena hobbyverksamheten” (F 1959/8). Enförsörjarmodellen med en hemmavarande mamma försvaras genom att den medverkar till att göra mannens liv lättare: ”Det är behagligare för oss att bli ompysslade av någon, för vilka *våra* bekymmer och arbetsresultat är viktigare än hennes egna” (F 1959/8). En familj där mannen fungerar utåt och hustrun inåt anges som funktionsduglig. Ur kvinnligt perspektiv framställs en yrkeskicklig och produktiv husmor, en som syr

och renoverar med synligt resultat – tjänster som de annars måste betala för. För att klara av detta yrke krävs karaktär. De som inte har denna karaktär rekommenderas att söka sig till ett arbete utanför hemmet. Den så kallade hemmafruinstitutionen försvaras på olika sätt. Ur ett manligt perspektiv framhålls en önskan om en hustru som pysslar om sin make, medan det ur det kvinnliga perspektivet framhålls en professionalisering av hemmafrun snarare än att hemmafruinstitutionen skulle avskaffas. Hemmafrun skulle således vara anpassningsbar och pliktrogen.

Synen på ett lyckligt äktenskap kommer också fram i olika kåserier. I ”Inte min hustru” (HV 1951/8) omtalas den äkta mannens önskan om att hustrun borde vara en ”grå sparv” trots att han flörtar med andra hårt sminkade kvinnor. I kåseriet ”Råd till fru Nygift” omtalas äktenskapet på ett sätt där läsaren inkluderas och förväntas känna igen sig. Här framställs äktenskapet som en uppoffring för kvinnans del både gällande egna vänner och egna rutiner. Mannen framställs som en endimensionell karl som inte kan prata och raka sig på samma gång och som inte kan hålla ordning. Hustrun framställs som ordningsälskande av naturen (F 1951/21). I en serie kan man ta del av läsarnas reflektioner kring frågan ”Vad äktenskapet har lärt mig”. Äktenskapet framställs som angenämt i en kolumn skriven av en man, men han säger sig inte förstå sig på kvinnor eftersom de inte handlar förnuftsmässigt. Kvinnorna borde glömma dagens besvärligheter när mannen kommer hem och inte sätta för mycket tid på städning (F 1951/17). I en annan kolumn skriver en kvinna om den ensamhet som karaktäriserar många förhållanden. Barn omtalas som varje ”normal” kvinnas dröm, men inte hur många barn som helst. I ett kåseri, med ironiskt tilltal, omtalas mannen som ”hustyrannen, och den perfekta diktatorn” (F 1951/3). Kvinnans knep är då att simulera ett nervöst sammanbrott och att spela martyr. Mannen framställs

som en hänsynslös patriark medan kvinnan, ofta som hemmafru, i sin tur framställs som listig, som med slughet får sin vilja igenom.

Relationer och vardagsbekymmer

I frågespalten ”Mona och läskretsen” i *Hemmets Veckotidning* behandlas frågor kring kärlek, samlevnad och relationer. Sammantaget ger läsarspalten en intressant inblick i 1950-talets syn på relationer och på moral. Frågespalten ”Fråga Elisabeth” samt ”Kärleksliv under ansvar” inriktad på frågor kring samlevnad, är motsvarigheter i *Femina*. Gullan Sköld presenterar dessa så kallade problemspalter i sin bok *Ett rum för råd och tröst* (2003). Hjärtespalterna eller *agony aunt columns* ser hon som ett slags biktmoster till vilken läsaren anonymt kan vända sig för att få råd och stöd. Sköld påpekar att majoriteten av dem som sänder in frågor antagligen är kvinnor. De teman som behandlas är svårigheter i nära relationer, i äktenskap, i förhållandet till barn, släkt och arbetskamrater. Men de handlar också om obesvarad kärlek, otrohet, svartsjuka, alkoholism och sexualitet (Sköld 2003:10f.).

Frågespalten ”Mona och läskretsen” liknar de läsarspalter som Sköld undersökt. Frågorna handlar om svartsjuka och otrohet samt om problem med barn från mannens föregående gifte. Det kan också handla om att kvinnan upplever att hon får för lite pengar för hushållet av maken. Eftersom kvinnan inte förvärvsarbetade hade hon inte tillgång till egna medel utan måste förlita sig på mannens välvilja i saken (Danielsen 2002:14). I en spalt undrar frågeställaren, en förvärvsarbetande kvinna, vad hon ska göra när hennes man inte gör något hemma. Enligt frågeställaren kommer mannen tidigare hem än hon, sätter sig i soffan och väntar på att maten ska bli klar. Efter maten förväntar han sig att hon diskar och städar undan. Svaret som ges är att män är lata på grund av dålig uppfostran eftersom deras mödrar inte har lärt dem att hjälpa till.

Vid problem på erotikens område rekommenderas att frågeställaren läser litteratur som behandlar ämnet på ”etiskt högstående sätt” (HV 1951/29). Som svar på en ung kvinnas fråga om olycklig kärlek ges svaret att hennes känslor inte är ett uttryck för äkta kärlek utan endast en längtan efter en sådan. Äkta kärlek innebär att kvinnan träffat den ”rätte” och ingår äktenskap.

I frågespalterna framkommer också vad som uppfattades som lämpligt gällande umgänget med det motsatta könet och ger på så sätt en inblick i dåtida sexualmoral. Pseudonymen ”Rådvill 16-åring” har blivit kär i en lite äldre man och undrar om hon ska gå med på hans inviter. Hon får rådet att ”hålla på sig” eftersom:

Ni är en bra flicka, som kan hålla på Er. Vad följer av det? Jo, att han skulle sluta upp att tycka att Ni vore en bra flicka, om Ni tillmötesgick honom. Så till den grad ologiska och orättvisa är faktiskt många unga män, att de först gör allt för att få en flicka att falla till föga för dem och sedan föraktar henne för att de fått som de velat (HV 1951/6).

Den unga kvinnan uppmanas att umgås på ett kamratligt sätt utan att förvilla in sig ”på erotikens område, med därtill hörande komplikationer, vilka ni är för ung för att kunna bemästra” (HV 1951/6). Gullan Sköld påpekar gällande frågor kring problemet ”ska-jagge-mig-åt-honom” att unga människor under denna tid var okunniga och oupplysta gällande frågor om preventivmedel (Sköld 2003:64ff.). Sexualundervisning hade införts i svenska skolor i viss utsträckning på 1950-talet men först på 1960-talet genererade denna upplysning effekt (Lennerhed 1994:69). Unga flickor förväntades spara sig för den ”rätte”. I frågespalterna görs stor skillnad mellan ”äkta kärlek” och erotik med en underton av ”otilllåtna, ja nästan solkiga känslor, som männen kan tillåta sig på grund av ett slags medfödd natur” (Sköld 2003:75). I undersökningar om ungdomars sexualitet framkommer att

en större del av både männen och kvinnorna på 1950-talet hade haft föräktenskaplig sex, samtidigt som sådana förbindelser fördömdes från kyrkligt håll (Lennerhed 1994:69). I spalterna framkommer att unga frågeställare inte anses kunna skilja mellan äkta kärlek och begär medan de äldre och speciellt de giftas problem besvaras mera nyanserat. Det moraliskt tvivelaktiga i att som ung flicka inleda en relation av erotisk karaktär torde vara uppenbart i exemplet ovan.

Frågespalten ”Fråga Elisabeth” i *Femina* tar upp frågor av olika karaktär. De kan gälla etikett, frågor av praktisk art eller hur man får en äkta man att inse att nyanseringar till hemmet behövs – han ska bearbetas inför det. Relationsfrågor behandlas, till exempel om en hustru ska lämna sin man som varit otrogen. Här ges rådet att fundera men också att inte enbart hålla ihop av ekonomiska skäl. I frågespalten ”Kärleksliv under ansvar” hjälper en läkare med kärlekslivets problem. Här behandlas allt från besvärliga flytningar, rädsla för graviditet och så kallad ”känslökyla” eller spänningstillstånd som försvårar kärlekslivet (F 1951/2). En förständig hustru förväntas förlåta sin otrogna man. Spalten avspeglar en informativ syn på kvinnlig sexualitet men ger ändå vid handen att sexualitet endast hör äktenskapet till. I serien ”Samtal med min dotter” omtalas fenomenet att samla på *dates* som olämpligt för ”vår svenska ungdom” eftersom det innebär att ”flyga från den ena partnern till den andra” (F 1955/13). Hur ungdomar ska lära känna varandra för att kunna träffa den ”rätte” omtalas inte.

Den välorganiserade husmodern

Gestaltningen av husmodern förekommer rikligt i tidningarna i de flesta fall med poängtering av ledet hus snarare än ledet mor, samtidigt som dessa starkt sammanlänkas i mediebild. De ideal som gestaltas gällande husmodern handlar om flit och kunnighet i handarbete, matlagning samt att vara en god

världinna, att skapa ett hem med familjär atmosfär, samt att organisera hemanarbetet.

Handarbetsbeskrivningar förekommer i nästan alla nummer av tidningarna i form av sy- och stickmönster samt mönster för broderier. Det kan vara fråga om att sy fritidsplagg för flickor och pojkar eller ”klänningar för koketta flickor” (HV 1959/2). Kvinnan måste kunna sy för att det i bristtider inte alltid fanns konfektion att köpa (Jacobson 1994:165). Även reportage och annonser om hur man gör ”nytt av gammalt” (HV 1951/2) gällande kläder kan läsaren ta del av. Dels ville man understryka dygder såsom sparsamhet och flit, dels visa upp handens skicklighet (Bjurman 1987:44ff). Artiklar om mat och matrecept ingår också rikligt i tidningarna. Här gäller det ofta att göra varierande husmanskost av enkla och lättillgängliga råvaror såsom kål eller skapa ”fest på rest” (F 1955/1). Centralt var att laga mat som inte kostade alltför mycket. Men här introduceras också nyheter såsom ”Den gående assietten” (HV 1951/6). Maten ska vara något ”gott, nytt och lättlagat” (HV 1955/2) eller ”gott och rikligt men inte dyrt” (F 1951/11). Konsten är att göra god och näringsrik mat trots bristtider. Läsaren uppmanas att gå ner i vikt genom artikelserien ”Ät er slank” (HV 1951/27). Den motsatta situationen framkommer i annonser som undrar om läsaren är underviktig: ”Är Ni för mager?” (HV 1951/3) och som rekommenderar vitamintillskott. Recept för halvfabrikat, det vill säga mat lagad på konserver, presenteras som tidsbesparande. Kvinnan framställs som ansvarig för matlagningen och tidningen ger knep för hur detta arbete kan underlättas.

Att med hjälp av inredning göra hemmet trivsamt är centralt för en husmor: ”Hur mycket trevligare blir det inte för en husmor att ha skåpet målat i en glad färg” (HV 1955/1). Ljus, enkel och färgglad inredning förs fram som ett ideal och tanken att satsa på hemmets trivsel får plats i reportagen: ”Bli en ny kvinna i ett förnyat hem” (F 1959/2).

Reportagen gestaltar skapandet av hemmets atmosfär som kvinnans uppgift (jfr Hirdman 2007:74; Gunnemark 2006:146ff.). Artiklar ger råd och tips för att arrangera bjudningar av olika slag såsom släkträffar, bröllop eller bjudningar. Fokus ligger på maten men också på dukning och prydnad av hemmet inför festen. I vissa fall går reportagen i detalj in på hur en middagsbjudning ska gå till gällande etikettsfrågor i artiklar kring frågan "Vill ni vara en god värdinna" (F 1959/1).

I *Femina* finns en serie kallad "Husmorskalender". I den ges råd om hur hemarbetet ska organiseras så att det inte blir för betungande. Genom att organisera arbetet blir det "roligare, intressantare och effektivare om vi gör en arbetsfördelning i beprövat 'säsongsystem'" (F 1951/1). I kalendern omtalas hemarbetet, "husmorsyrket", som en strävan att professionalisera hemmafruns tillvaro (Lövgren 1993). Men den tilltalar också kvinnor som förvärvsarbetar och därmed får "två verksamhetsfält" (F 1951/1) och ska hinna och orka med det som förväntas av dem. Städning och renlighet samt bevarande av arbetsglädjen framställs som viktiga. Men det förekommer också kritik mot ett evigt dammande. Inställningen till städning är således kluven, dels ska husmodern klara av att sköta städningen i hemmet och dessutom behålla arbetsglädjen, dels ska hon inte städa för mycket (jfr Danielsen 2002: 64). Annonserna gör reklam för produkter som är centrala för en husmor: "I allt flera hem möter Ni vackra, vita Stjärnlakan – varje husmors stolthet" (HV1951/5). I annonser för disk- och tvättmedel omnämns att husmodern med hjälp av dessa kan få disken och tvätten "Strålände rent på halva tiden" (HV 1951/6). Tekniska hjälpmedel såsom tvättmaskinen utannonseras som "Hembiträdet som stannar på livstid" och "Husmors hjälpreda nr 1" (HV 1955/3). Reklamen riktar sig till kvinnorna med en tanke om att underlätta hemarbetet med hjälp av dessa tekniska nyheter såsom kylskåp, dammsugare, mangel och tryckko-

kare. I en reklam för toalettpapper gestaltas hemmet och renligheten som centrala värden:

Det är hemmet som danar människan – som skapar förutsättningar till ett liv med mening. Det hem är gott, där uppfostran sker med kärlek och disciplin, där goda seder är självklara redan i tidiga år. Renlighet är det goda hemmets särmärke (F 1959/2).

Den unga mamma som avbildas i annonsen förstår att det är genom att välja rätt toalettpapper som hennes hem kan vara rentligt nog och hon själv en god husmor.

I *Femina* (1959) presenteras en serie kallad "Husmorsträffen". Det är fråga om fem kvinnor som tillsammans med en redaktör diskuterar "vardagens väl och ve i hemmen, en smula om världspolitiskt dagsläge, vars angelägenheter i vår tid trängt sig ända in på husmödrarnas områden" (F 1959/1). Husmödrarna presenteras, två är förvärvsarbe-

Reklam för Kick-pulver. *Hemmets Veckotidning* 1951/6.

tande, en har lämnat yrkeslivet i samband med giftermål och för två innebar yrkesvalet äktenskap och barn. Husmödrarna är alltså både hemmafruar och förvärvsarbetande kvinnor (jfr Sköld 1998). Ett tema som behandlas är hur man får hushållspengarna att räcka till. Här framgår att kvinnorna har en viss summa pengar att hushålla för – pengar som de får av sin man – och att de upplever sig som ”hemmets finansminister”, att större utgifter diskuteras tillsammans med maken och att varukäntedom är viktig.

Andra teman som behandlas är vikten av klädvård, husgeråd, halvfabrikat, kvinnlig fåfånga, städning, bjudningar och barnuppfostran. I fråga om halvfabrikat presenteras konserverna som ett sätt att komma lättare undan gällande matlagning och som ett sätt att inte slösa med dyrbara matvaror. Städningen ses som en del av husmorsambitionen och kvinnornas ”yrkesstolthet”. Här ges rådet att rationalisera och att sängkläder inte behöver vädras alla dagar. Kvinnan omtalas som sin ”egen chef” som aldrig kan ”stjälpa över ansvaret på någon annan” (F 1959/8). Helena Znaniecki Lopata omtalar i sin forskning hemmafrun som sin egen chef (Lopata 1971:35). Också Ann Oakley påpekar detsamma men omtalar autonomi som föreställd snarare än reell eftersom hemarbetet inte är något som hon är fri från, utan autonomi innebär att hon själv ansvarar för sitt eget arbete (Oakley 1976:92). Frågan om skolbarn ska vara hemma med mamman eller på eftermiddagshem efter skolan diskuteras i en artikel om barnuppfostran med utgångspunkt i en barnläkares råd. Vänlighet, bestämdhet och konsekvens är ledord i råden som ges (F 1959/10). Med utgångspunkt i denna artikelserie står klart att husmödrar, både yrkesarbetande och hemmafruar, ansvarar för matlagning, städning och barnuppfostran samtidigt som de ska se till att hushålla sparsamt, finnas till för sina barn och se till att de betar sig på önskvärt sätt. Husmodern ska således vara flitig, sparsam,

uppfinningsrik, händig och rationell för att inte bli för slutkörd och vara mån om sitt yttre samt vänligt inställd till sina barn.

Kvinnan i förvärvsarbetet

Även artiklar som handlar om kvinnan i förvärvslivet kommenterar hemmafruns livsvillkor i viss utsträckning. Bland annat finns annonser som gör reklam för brevkurser och utbildningar. I båda tidningarna uppmanas läsaren att göra upp en studieplan för år 1951 med vädjan att se framåt och avlägga kurser för att vara ”en modern människa” (HV 1951/1). Bland kursutbudet kan läsaren välja mellan kursprogram för industri och teknik, handel och kontor, teckning, sociala studier, språkkurser samt realskola och gymnasium. Kurserna annonseras som ett sätt för läsaren att göra något meningsfullt samt bygga ”grunden för en tryggad framtid” (HV 1955/1). Utbildning framställs som något en modern människa skall satsa på för att vara förberedd inför framtida utmaningar. I vissa fall är reklamen speciellt riktad till kvinnor: ”Kurser för moderna kvinnor” (F 1951/3). Här presenteras utbildning för kontoristyrket, för att bli expedit eller för konstindustriell verksamhet. Också inträdeskurser för sjuksköterskor, småskollärarinnor, tandsköterskor och telefonister omnämns i reklamen, det vill säga yrken som traditionellt setts som kvinnoyrken.

I *Femina* finns en artikelserie ”Två kvinnor i ett”, om ”vanliga” kvinnor som gjort något utöver det vanliga. Det kan vara fråga om en herrgårdsfröken som dels hinner sköta sin herrgård, dels klarar av en roll som direktör för ett företag som organiserar konferenser. Kvinnan sägs ha många olika roller, yrkeskvinna, hustru, mor och värdinna (F 1959/5). Andra yrkesgrupper som presenteras är en kvinnlig busschaufför som också klarar av hushållsjobbet och kommunala uppdrag, och en mannekäng i vars familj mannen och hustrun turas om att stå vid spisen. Artikelserien visar tydligt att kvinnan förväntas klara av

både sin roll som husmor och samtidigt ha ett förvärvsarbete. De är formade som ett slags hjälteberättelser där kvinnan ifråga klarar av nästan vad som helst utan att ge avkall på sin kvinnlighet.

I artikelserien ”Kvinnoyrken med framtid” (*Femina* 1951) presenteras framtida yrken som lämpar sig för kvinnor som en ”sporre för dem som står i begrepp att välja sig ett yrke” (F 1951/9; jfr Axelsson 1992). Hemkonsulentens yrke med uppgift att lära kvinnor husligt arbete och huslig ekonomi presenteras eftersom många kvinnor ”gifter sig unga och utan att ha en aning om vad hushållsarbete vill säga” (F 1951/1). Yrket med framtid är i detta fall ett som går ut på att utbilda kvinnor till att bli bättre husmödrar. Andra yrken som presenteras är arbetsterapeuten, hemvårdarinnan och hembiträdet och har en koppling till hemmet och till husmodern. Men även andra, mera utåtriktade yrken presenteras såsom turistvårdinnan, sjuksköterskan, kuratorn, barnpsykologen och bibliotekarien. Yrkena är sådana som kräver utbildning och som utövas i det offentliga livet men karaktäriseras av omsorg. I en artikelserie om medelålders kvinnor kan vi läsa om behovet av att bryta isoleringen och hitta mening i tillvaron efter att barnen blivit vuxna och flyttat ut. Kvinnorna rekommenderas att skaffa sig ett yrke ”när hemmet inte längre [ger] henne full sysselsättning” (F 1951/9) för att kunna göra en insats ”till glädje för sig själv och därmed också för sin omgivning” (F 1951/9). Här gestaltas kvinnan som en hemmafru som uppmanas att söka sig till förvärvslivet.

Bilder av kvinnligheter – bilder av hemmafrun

Vilka var de ideal som de kvinnliga läsarna, med utgångspunkt i veckotidningarna *Hemmets Veckotidning* och *Femina*, kunde föra en dialog kring och relatera till? Jag har valt att sammanfatta min läsning av veckotidningarna genom att presentera bilder av kvinnligheter.

Dessa bilder menar jag kan ses som kommentarer på de normer och ideal som den kvinnliga läsaren på något sätt relaterade till och som hemmafrun ställdes inför. På så sätt är texterna i veckotidningarna i dialogiskt förhållande till samhället, en dialog som jag som läsare kan ta del av. De bilder som jag utmejslat är Den duktiga husmodern, Den ärbara hustrun och koketta kvinnan, Den pliktrogna modern, Den uppoffrande hustrun, Den självständiga kvinnan och Den osedda hemmafrun. Bilderna har vissa likheter med de stereotypa kvinnobilder som Tytti Soila hittat i 1930-talets svenska filmmelodram. Genom att analysera filmerna har hon kommit fram till följande kvinnobilder: sprakfålen, oskulden, väninnan, nippertippan, frillan/jazzflickan, kärlekstanten, pigan, köksdiktatorn, matmorran, Fina frun och Östermalmsdraken (Soila 1991:56–73). I veckotidningarna framställs kvinnans liv sällan ur pigans, köksdiktatorns eller matmorans perspektiv utan snarare ur husmoderns, både som hemmafru och förvärvsarbetande kvinna, perspektiv. På så sätt är kvinnligheterna i veckotidningarna också genomsyrade av klass med tyngdpunkt på medel- och i vissa fall också på överklass.

Den duktiga husmodern skulle vara huslig, händig, flitig och sparsam. Hon skulle kunna laga god mat med liten budget, vara en god värdinna och kunna bjuda på välsmakande mat, föra sig och konversera. Hon skulle inreda sitt hem och se till att det var hemtrevligt och rent men ändå inte städa för mycket. Hon skulle organisera sitt arbete väl samtidigt som hon skulle försöka behålla glädjen i sitt värv och vara stolt över sitt yrke som husmor. Hon skulle vara händig och sy kläder och göra om gamla kläder till nya – en kombination av sparsamhet och modemedvetenhet. Den duktiga husmodern kunde både vara en förvärvsarbetande kvinna och hemmafru och förväntades anpassa sig enligt familjens behov. Också om hon förvärvsarbetade låg hushållet på hennes axlar. *Den ärbara hustrun och koketta kvin-*

nan skulle måna om sin kvinnlighet och sitt yttre. Hon skulle vara chic och modemedveten och klä sig så att kroppens former framhävdes. För att behålla skönheten skulle hon använda rätt sorts skönhetsprodukter. Då skulle hennes man älska henne och uppfatta henne som attraktiv. Hemmatillvaron var inte en anledning till att nonchalera sitt utseende – här gestaltas kvinnan som hemmafru. Samtidigt skulle hon vara en dam och sminka sig smakfullt. Hon förväntades tjusa männen men akta sig noga för att inleda relationer av erotisk karaktär utan vänta på den ”rätte” och äktenskapet. Hon uppfattades som irrationell och av experter helt underställd sin biologi. Som gift skulle hon däremot undvika att bli känslolokal.

Den uppoffrande hustrun skulle anpassa sig, offra sina invanda mönster och kompromissa för samsjans samt den äktenskapliga lyckans skull. Hon skulle värna om äktenskapet genom att undvika att tjata och ösa sina bekymmer på mannen samt genom att se till att mannen hade det bra när han kom hem från sitt arbete – även här gestaltas kvinnan som hemmafru. Hela familjens välbefinnande vilade på hennes axlar. Hon förväntades förlåta mannens eventuella otrohet. *Den plikttrogna modern* ansågs ha moderskap som främsta uppgift i livet. Hon skulle sköta om sina barn och ge dem värme men inte alltför mycket uppmärksamhet. Moderns kärlek var viktig för att barnet skulle utvecklas i enlighet med samhällets normer. Modern gestaltas ofta men inte alltid som hemmafru. Diskussioner kring samhällelig barnomsorg lyser under denna tid ännu med sin frånvaro.

Den självständiga kvinnan var en modern kvinna, som satsade på sig själv och sin framtid i form av utbildning. Hon tog del i samhällsdiskussionen och ifrågasatte i viss mån rollen som husmor med ensamt ansvar för hemmet och ville ha en förändring till stånd. Hemmafrutillvaron begränsades för hennes del till en viss tid i livet. Om hon valde att stanna hemma såg hon på sitt val med stolt-

het. Hon tog del av information om yrken som var lämpliga för kvinnor. Hon yrkesarbetade och delade i blygsam mån hemarbetet med sin man. Hon insåg också att det finns andra värderingar i livet än att städa. Hon värnade om att vara modern, klä sig elegant och gjorde motstånd mot tidigare generationers kvinnligheter genom att vara kvinna framför husmor. *Den osedda hemmafrun* var ensam och bitter medan mannen sökte sig till andra kvinnor och missbrukade alkohol. Hon använde sig av list och tårar för att få sin vilja fram och hon hade problem med att få tillräckligt med hushållspengar av sin man. Hon var stressad av de husliga plikterna men samtidigt frustrerad på grund av bristande intressen och selsättning. Detta gällde speciellt när barnen hade flugit ur boet. Hennes liv var torftigt och hon hade inte medel att göra motstånd, utan anpassade sig till livet som hemmafru trots att hon inte trivdes med det.

Bilderna representerar olika kvinnligheter. Mediebilden med utgångspunkt i veckotidningarna gestaltar kvinnan på 1950-talet dels som hemmafru, dels som yrkesarbetande. Men framförallt gestaltas hon som husmor med ansvar för hushållet om också motstånd mot husmorsrollen i slutet av decenniet förekommer. Mediebilden gestaltar hemmafrun i sin tur som husmor, kvinna, hustru och mor som framförallt anpassningsbar, flitig och chic. Dessa mer eller mindre stereotypa bilder går naturligtvis in i varandra och förekommer sällan i renodlad form. I läsningen av veckotidningsmaterialet blir tydligt att *Hemmets Veckotidning* för fram relativt konservativa värden med fokus på hemmet och för mera sällan fram bilden av den självständiga kvinnan än vad *Femina* gör. På så sätt menar jag att *Femina* för fram en mera framstegsvänlig samhällssyn genom att ta upp frågor kring kvinnans plats i yrkeslivet än vad *Hemmets Veckotidning* gör (jfr Bergquist 1994). *Hemmets Veckotidning* gestaltar kvinnan främst som hemmafru och husmor. Här kan man

också se en skillnad över tid så att årgång 1959 ter sig mera framstegsvänlig och föränderlig än de tidigare årgångarna. *Femina* däremot för fram såväl traditionella värden i hemmafruns liv som den pläderar för en modern och självständig kvinnlighet, både som husmor och förvärvsarbetande kvinna. Den kritik som går ut på att veckopressen idealiserade och på sätt konserverade hemmafruinstitutionen ser jag som berättigad (jfr Kleberg 2006: 14). Men jag anser också att läsare av veckotidningarna uppmuntrades till aktivitet, till att utveckla sig själva, att utbilda sig och hitta sin plats i ett samhälle i förändring. Hemmafruepoken var i Sverige på 1950-talet i sitt slutskede för att under 1960-talet kraftigt minska i betydelse (Axelsson 1992). 1950-talet innebar sålunda ett brytningsskede eller ett slutskede för hemmafruarnas del, vilket blir tydligt i läsningen av veckotidningarna. Normen om en hemmavarande mamma och husmor, det vill säga en hemmafru, blir tydlig i veckotidningarna samtidigt som en förändring gällande hemmafruns samhällseliga position i samhället förs fram. På så sätt kan veckotidningarna ses som en dialog mellan text och samhälle. Gestaltningarna av hemmafrun i veckotidningarna ses som ett av många luftlager i den då rådande tidsandan med ideal som en läsare kunde ta del av.

Normerna omkring hemmafruepokens kvinnosyn har en ny aktualitet i den hemmafruvåg som idag omtalas i olika svenska medier. Det är fråga om unga kvinnor som återupptar vissa utvalda ideal från 1950-talets kvinnosyn. Detta tar sig uttryck i 1950-talsetestetik med bland annat rutiga förkläden, men också i en vurm för heminredning, bakning, matlagning och handarbete. Till skillnad från 1950-talets kvinnor är dagens hemmafrusysslor något som kvinnorna gör på sin fritid. Det är således en uppdatering av hemmafrutillvaron – en hemmafru version 2.0, medan hemmafru 1.0 står för 1950-talets hemmafru. Dagens hemmafruromantik förklaras som en mental

flykt från ett krävande liv (Nilsson 2010). Det är fråga om en traditionernas återkomst, en längtan tillbaka till ”det gamla goda livet”, ett liv där kvinnor kan utföra hemmafrusysslor utan barlast av tanken om ”bara en hemmafru”, något som 1960-talets omvärdering av 1950-talets hemmafru resulterade i (Backberger 1966; Oakley 1976:76).

Lena Marander-Eklund, docent
Åbo Akademi, Åbo

Noter

- 1 Exempel på folkloristiskt orienterade undersökningar om veckotidningar är Ulrika Wolf-Knuts studie om nostalgi i veckotidningar (Wolf-Knuts 1995: 183ff) och Sanna Heikkiläs studie om moderskap i det efterkrigstida Finland (Heikkilä 1997). Gullan Sköld har undersökt veckotidningarnas hjärtespalter från 1940-talet till idag (Sköld 2003).
- 2 Forskning om husmödrar se Gisselberg (1985); Åkerman et al. (red.) (1983), om hemmafruar se Oakley (1976); Danielsen (2002); Hagemann & Roll-Hansen (red.) (2005); Hirdman (1990); Axelsson (1992); Ogden (1986) och Lopata (1971).
- 3 Denna artikel är en del av forskningen om 1950-talet inom ramen för projektet *Happy days* (FA 137923), som för min del kommer att handla om svensktalande hemmafruar i Finland. Svenska veckotidningar är intressanta för mig att analysera eftersom finlandssvenskar föredrog och föredrar att ta del av svensk veckopress framför motsvarande finsk (Lindqvist 2001: 383). På så sätt är den svenska veckopressen normerande även för de svenskspråkiga i Finland.
- 4 År 1965 var antalet hemmafruar i Sverige ca 800.000 medan de år 1975 var under en halv miljon (Axelsson 1992: 22).
- 5 Andra goda alternativ kunde ha varit *Husmodern* och *Allers*.
- 6 Jag har läst de fyra första numren i alla tre årgångarna samt också tre sommar- eller höstnummer. I vissa fall har jag velat följa upp en artikelserie och läste därför ett större antal nummer. Sådana artikelserier är bland annat den om ”Kvinnoyrken med framtid” i *Femina* årgång 1951, ”Husmorsträffen” i *Femina* årgång 1959 och ”Vägen till ett lyckligt äktenskap” i *Hemmets Veckotidning* årgång 1951.
- 7 Alla de nummer av *Hemmets Veckotidning* och

Femina som jag tagit del av innehåller flera noveller och romaner av romantisk karaktär. I *Hemmets Veckotidning* finns flera, ibland fem-sex noveller medan *Femina* har färre av dem.

Källor och litteratur

- Arvidsson, Håkan 2008: Två möten med tidens anda. I: 1973. *En träff med tidsandan*. Marie Cronqvist et al. (red.). Lund: Nordic Academic Press, s. 149–178.
- Axelsson, Christina 1992: *Hemmafrun som försvann. Övergången till lönearbete bland gifta kvinnor i Sverige 1968–1981*. (Institutet för social forskning 21.) Stockholm: Stockholms universitet.
- Backberger, Barbro 1966: *Det förkrympta kvinnoidealet*. Stockholm: Bonniers.
- Bergquist, Sven 1994: *Allers förlag 100 år: 1894–1994 – en kulturhistoria*. Helsingborg: Allerföretagen.
- Björman, Eva Lis 1987: Ögat i spegeln. Om unga flickors behag och bildning under 1800-talets första årtionden. I: *När var tar sin*. Karl-Olov Arnstberg et al. (red.). Stockholm: Carlsson Bokförlag, s. 13–59.
- Danielsen, Hilde 2002: *Husmorhistorier. Norske husmodre om menn, barn og arbeid*. Oslo: Spartacus.
- Femina* 1951 (1, 2, 3, 4, 9, 11, 17, 21), 1955 (1, 13), 1959 (1, 2, 5, 6, 8, 9, 10, 11).
- Giddens, Anthony 1995: *Intimitetens omvandling. Sexualitet, kärlek och erotik i det moderna samhället*. Nora: Nya Doxa.
- Gisselberg, Margareta 1985: *Att stå vid spisen och föda barn. Om hushållsarbete som kvinnoarbete*. Umeå: Umeå universitet.
- Gro Hagemann & Hege Roll-Hansen (red.) 2005: *Twentieth-century housewives. Meaning and implications of unpaid work*. Oslo: Unipubforlag.
- Gunnemark, Kerstin 2006: *Ung på 1950-talet. Om förälskelser, mode och boende i en brytningstid*. Stockholm: Bilda.
- Hansson, Jenny 2010: ”Ja, Slösa för ’skönheter’ lida får!”. *En diskursanalys av Lyckoslantens omslagsbilder samt Spara och Slösa, år 1939–1945*. Malmö: Malmö Högskola. <http://dspace.mah.se:8080/bitstream/2043/9491/6/C-uppsats1.pdf> (Hämtad 19.4.2010).
- Hemmets Veckotidning* 1951(1, 3, 5, 6, 8, 11, 14, 15, 27, 29), 1955 (1, 2, 3), 1959 (2, 40).
- Heikkilä, Sanna 1997: Äiti ja pikkulapsi 50 vuotta sitten. Kotoisia ihanteita Kotilieden sivuilta. I: *Elore* 1/1997.
- Hirdman, Yvonne 2007: *Gösta och genusordningen. Feministiska betraktelser*. Stockholm: Ordfront.
- Hirdman, Yvonne 1990: Genussystemet. I: *Demokrati och makt i Sverige. Maktutredningens huvudrapport*. SOU 1990:44. Stockholm.
- Holgersson, Ulrika 2005: *Populärkulturen och klass-samhället. Arbete, klass och genus i svensk dampress i början av 1900-talet*. Stockholm: Carlsson Bokförlag.
- Husz, Orsi 2001: Ett nytt sätt att handla. Konsumtionskultur i det tidiga 1900-talets varuhus. I: *Förbudna njutningar. Spår från konsumtionskulturens historia i Sverige*. Peder Aléx & Johan Söderberg (red.). Stockholm: Stockholms universitet, s. 70–111.
- Jacobson, Maja 1994: *Kläder som språk & handling. Om unga kvinnors användning av klädsel som kommunikations- och identitetsskapande medel*. Stockholm: Carlsson Bokförlag.
- Karppi, Hanna-Leena 2008: *Aviopolisoiden verotus ja kaksijakoinen kansalaisuus. Vuosien 1935 ja 1943 verouudistukset sosiaalisen sukupuolijärjestelmän ilmentäjänä*. Avhandling pro gradu i politisk historia. Helsingfors: Helsingfors universitet.
- Kleberg, Madeleine 2006: *Genusperspektiv på medie- och kommunikationsvetenskap*. Stockholm: Högskoleverket. <https://www.hsv.se/download/18.539a949110f3d5914ec800083398/isbn+41-3.pdf>.
- Larsson, Lisbeth 1989: *En annan historia. Om kvinnors läsning och svensk veckopress*. Stockholm/Stehag: Symposium.
- Larsson, Lisbeth 1980: Veckopressen och vårt behov av tidsfördriv, lidelser och spänning. I: *Populärkultur – positiva värderingar*. Lars Hamberg (red.). Helsingfors: Pohjola-Norden r.f, s. 32–33.
- Lennerhed, Lena 1994: *Frihet att njuta. Sexualdebatten i Sverige på 1960-talet*. Stockholm: Norstedts.
- Lindqvist, Yrsa 2001: Den rikssvenska dimensionen. I: *Gränsfolkets barn. Finlandssvensk marginalitet och självhävdelse i kulturanalytiskt perspektiv*. Anna-Maria Åström et al. (red.). Helsingfors: Svenska litteratursällskapet i Finland.
- Lopata, Helena Znaniecki 1971: *Occupation housewife*. Westport, Connecticut: Greenford press.
- Lövgren, Britta 1993: *Hemarbete som politik. Diskussioner om hemarbete, Sverige 1930–40-talen, och tillkomsten av Hemmens Forskningsinstitut*. Stockholm: Almqvist & Wiksell International.
- Nilsson, Marina 2010: *Hemmafru 2.0. Om inredningsmani, värninnehybris och andra moderna kvinnofäl-lor*. Västerås: Ica bokförlag.
- Oakely, Ann 1976: *House Wife*. Middlesex: Penguin.

- Ogden, Annegret S. 1986: *The great American housewife. From helpmate to wage earner 1776–1986*. Westport, Connecticut: Greenwood press.
- Scott, Joan 1988: *Gender and the politics of history*. New York: Columbia U.P.
- Sköld, Gullan 2003: *Ett rum för råd och tröst. Veckotidningarnas hjärtespalter från 1940-talets till idag*. Stockholm: Leopard.
- Sköld, Gullan 1998: *Från moder till samhällsvarelse. Vardagskvinnor och kvinnovardag från femtiotal till nittiotal i familjetidningen Året Runt*. Stockholm: JMK.
- Soila, Tytti 1991: *Kvinnors ansikte. Stereotyper och kvinnlig identitet i trettiotalets svenska filmdram*. Stockholm: Stockholms universitet.
- Strömblad, Lisbeth 2006: *Hemmafruarnas epok*. C-uppsats i pedagogik. Högskolan i Kristianstad. <http://eprints.bibl.hkr.se/archive1247.pdf>.
- Wersäll, Britt-Louise 1989: *Veckotidningsnovellen 1950–1975. En sociologisk analys*. Lund: Lunds universitet.
- Wikander, Ulla 1999: *Kvinnoarbete i Europa 1789–1950. Genus, makt och arbetsdelning*. Stockholm: Atlas Akademi.
- Wolf-Knuts, Ulrika 1995: Drömmen om den gamla goda tiden. Om nostalgi i veckotidningar. I: *Nostalgi og sensasjoner. Folkloristisk perspektiv på mediekulturen*. Torunn Selberg (red.). Åbo: NIF, s. 183–222.
- Åkerman, Brita et al. (red.) 1983: *Vi kan, vi behövs! Kvinnor går samman i egna föreningar*. Stockholm: Akademitratur.

SUMMARY

Adaptable, Hard-working and Chic *Formations of Femininities in Swedish Magazines of the 1950s with Focus on the Housewife*

The 1950s are often depicted as the era of housewives. In Sweden this era was at its final stage in the 50s and diminished considerably during the 60s.

This article focuses on femininities analyzed in the Swedish magazines *Femina* and *Hemmets Veckotidning* in the 1950s with focus on the media image on women as housewives and housekeepers. The media images represent different kinds of femininities. Women are partly depicted as housewives, partly as employees outside their homes, but most of all as housekeepers with charge of the household. The media images found in the magazines are the following: The efficient housekeeper, a hardworking, handy and economical woman, both working and at home adjusting herself to the needs of

her family. The decent wife and the coquettish woman should care for her look, be conscious of fashion and attractive in a modest way. The adaptable wife should give up her own patterns and compromise for a happy married life, her main task to support her husband and to be a dutiful mother, while the independent woman focused on herself and her own future in form of education and career. The unseen housewife is stressed and frustrated due to lack of interests of her own, while her husband goes on with his previous activities.

These more or less stereotypical media images can be seen as normative in one way or another known to the readers of the 1950s magazines.

NYA AVHANDLINGAR

Bodil Formark: *Den välsituerade flickan. Om den svenska flickscoutrörelsens historia 1910–1940*. Sekel Bokförlag, Lund 2010. 324 s. ISBN 978-91-85767-60-1.

Varför forska och skriva en bok om en ”lustig företeelse” som flickscoutrörelsen? Den frågan ställde sig författaren till boken *Den välsituerade flickan. Om den svenska flickscoutrörelsens historia 1910–1940*. Det var alltså nära att avhandlingen om en av de mest osynliga fritidsverksamheterna i svensk historia inte skulle bli skriven då bara tanken på en flickscout fick författaren att känna ”en diffus känsla av irritation” (s. 15). Bilden av flickscouten som en lite löjeväckande figur hade således fått fäste även hos en medveten genusforskare som Bodil Formark.

En avhandling som inleds med en sådan ansats kan naturligtvis inte bli annat än ett intressant och givande läsäventyr och Formark försvarar också sin ”initiala irritation” (s. 31) genom att problematisera och kritisera ”flickscoutblindheten” som tidigare funnits när det gäller flickor och scouting (s. 20). Det är en blindhet som har resulterat i att en ”livaktig kulturell typologi” om flickscouten har kunnat skapas inom det populärkulturella talet (s. 16). Den vanligaste bilden som förmedlas i samtidskulturen är som negativ kontrast där flickscouten framställs som svag och passiv i motsats till karaktärer som besitter styrka, skicklighet och energi. Andra bilder får inte samma utrymme i det offentliga samtalet men existerar parallellt med denna föreställning. När Caroline Krook, dåvarande biskop i Stockholms stift, berättar om sitt liv som scout framträder t.ex. en helt annan bild. För när berättelsen istället styrs av egna erfarenhetsbaserade minnen är det tvärtom positivt färgade egenskaper som ställs i fokus.

Bilder och föreställningar är också en sak men i själva verket finns väldigt lite kunskap om flickscouten och flickscoutrörelsen, menar Formark. Våren 1913 bildades Sveriges första svenska flickscoutförbund, *Sveriges Flickors scoutförbund* (SFS), tre år efter den brittiska förlagan, *The Girl Guides Association*. Det här är årtal

som inte satt några djupare spår i den historieskrivning som präglat scoutrörelsen, vilket blir tydligt när den svenska scoutrörelsen firade 100-årsjubileum 2007. Detta är visserligen inte heller den svenska pojkscoutrörelsens födelseår, då *Sveriges Scoutförbund* grundades 1912, men detta ser inte författaren som det mest problematiska utan problemet är att det är den tidigare nämnda ”flickscoutblindheten” som präglar historieskrivningen. Det är pojkscoutrörelsen som blir synonym med scoutrörelsens officiella historia medan flickscouten reduceras till en ”historisk kuriositet” (s. 20). Formark menar att detta synsätt till stor del också präglat den svenska forskningen då flickscoutrörelsen i en avhandling framställs som ”en tillagd och obetydlig praktikalitet” (s. 23). Den internationella forskningen ger oss en annan bild, då den förutom att vara ett relativt väletablerat forskningsområde, också har synliggjort flickscoutrörelsen på ett helt annat sätt. Scoutföreningar är i många andra länder, till skillnad från i Sverige där scoutrörelsen sedan 1960-talet varit könsneutral, fortfarande uppdelade efter kön. Detta har inneburit att det nästan alltid har varit självklart att se scoutrörelsen som två skilda, separata rörelser där den grundläggande och strukturerande könsdistinktionen genererat viktiga forskningsfrågor. Det är också i den traditionen som Formark vill skriva sin avhandling.

I fokus för studien står *Sveriges Flickors scoutförbund* (SFS) som bildades våren 1913, men avhandlingens studerade tidsperiod anges som 1910–1940. Den kronologiska avgränsningen motiveras med att år 1910 organiserades det första lyckade försöket för flickscouting och att rörelsens formeringsperiod ”sammansfaller med den kvinnohistoriskt signifikanta tiden före införandet av rösträtt för kvinnor” (s. 31). Rörelsen utvecklades och expanderade under 1920- och 1930-talen men efter 1940 pågick enbart olika typer av ”reformeringsarbete av mer finslipande karaktär”, vilket motiverar att undersökningsperioden kan avslutas 1940, menar Formark (s. 32).

Den kronologiska avgränsningen liksom syftet styrs av, enligt mitt sätt att förstå avhandlingen, studiens

(köns)teoretiska ställningstagande där flickscoutrörelsen som fenomen blir intressant utifrån sin roll som flick- och kvinnohistoria. Frånvaron av flickscouten i tidigare historieskrivningar ska, enligt författaren, inte ses som slumpartad utan som ett uttryck för en strukturerande samhällsordning där makt är förbundet och styrs av kön. Den teoretiska utgångspunkten utgörs av Simone de Beauvoirs bild av kvinnan som ”den Andre”, som genom en historisk process reduceras till en funktion underordnad och definierad utifrån mannen och dennes position i samhällsstrukturen (s. 37). Flickscouten blir utifrån en sådan förståelsehorisont definierad som ”den Andre” som hela tiden ställs i relation till vad som bedöms vara den äkta scouten – som är en pojke. På så sätt har en flickscoutblindhet kunnat skapas och vidmakthållas inom historieskrivningen, menar Formark. Läsningen av Beauvoir bygger på ett analysperspektiv som utgår från en ”fenomenologisk och existensfilosofisk undersökning av kvinnan och hennes situation som Kvinna”, vilket enligt Formark möjliggör en analysnivå där flickor och kvinnor ”ges ett aktörskap” (s. 35). Det här blir en viktig teoretisk positionering mot vad Formark känner som ”olustkänsla” mot ”de poststrukturalistiskt influerande teorierna som idag dominerar inom genusforskningen”. Överbetoningen av ”återskapandet av normer och diskursiva kontinuiteter” skapar en ”livlöshet” som inte tar hänsyn till de försök som människor gör inom sin givna kontext för att åstadkomma förändring av sina omständigheter och levnadsvillkor (s. 35–36). Den teoretiska utgångspunkten, där begrepp som aktörskap återfinns, har till stor del också styrt forskningsfrågan och de frågeställningar som formulerats: Hur kan rörelsens uppkomst och etablerande förstås utifrån en historisk kontext som bygger på flick- och kvinnohistoriska erfarenheter och ”vilket slags flick- och kvinnoblivande” uppmuntrades och möjliggjordes inom rörelsen? (s. 31). Hur flickorna som aktiva scouter, men också de kvinnliga ledarna, använde sig av rörelsen som en ny arena för att skapa och iscensätta nya subjektpositioner diskuteras utifrån fem kapitel som är tematiskt upplagda, där olika aspekter som fenomen, organisation, aktivitet, identitet och kultur behandlas.

Flickscoutrörelsen uppstod ur en scoutrörelse som var helt uppbyggd utifrån en patriarkal struktur med manliga normer och värderingar men där framträdande kvinnor på ett strategiskt sätt både i den offentliga debatten och i organiserandet av föreningsverksamhet kunde skapa legitimitet åt flickscoutens särskilda egenskaper. Inom

ramen för det uppfostringsprojekt av nationens unga som var scoutrörelsens främsta uppgift fanns också en vilja att skapa en fritidsverksamhet som var förenlig med talet om kvinnan och kvinnlighet. Samtidigt fanns en motsättning inbyggd i rörelsen eftersom den på samma gång gav de borgerliga flickorna tillgång till nya erfarenheter och kunskaper som utmanade fastställda köns- och klassnormer. På så sätt skapades ett slags ”hybrididentitet”, där den handlingsinriktade och aktiva scoutrollen ställdes mot en kulturell syn på flickan som bärande och bevarandet av den traditionella flick- och kvinnorollen (s. 236).

På samma gång befann sig flickscoutrörelsen i en brytningstid där nya idéer och tankar om kvinnan och hennes deltagande i samhället började göra sig gällande och flickscouten konstruerades därför för att möta de framtida kraven på ett nytt kvinnoideal samtidigt som traditionella kvinnliga egenskaper kunde behållas. Scoutdräkten och frågan om kjol eller byxa blev till symbol för hur mycket eftergifter som flickscouten måste göra för att både utmana och passa in i rådande könsmaktssystem. Det var på scoutlägret som de bästa (reform)pedagogiska verktygen fanns för att utforma den nya identitet och ideala könsroll som flickscoutrörelsen eftersträvade. Lägerlivet hade en förvandlande kraft där närheten till naturen och skapandet av gemenskap möjliggjorde att ny kvinnokraft kunde utvecklas. En flickkraft som var bärare av den borgerliga familjeflickans värdesystem men på samma gång kunde svara mot det nya moderna samhällets krav på förändring och utveckling.

Det är således inte en lite lustig och löjeväckande figur som skapades inom ramen för flickscoutrörelsen men frågorna vi måste ställa oss är: Har den här avhandlingen lyckats ta bort den ”flickscoutblindhet” som varit rådande inom såväl det populärkulturella talet som i historievetenskapen? Och är bilden av flickscouten som en kuriositet borttvädd? Frågorna är inte helt enkla att besvara och det är därför viktigt att till en början lyfta fram de frågetecken som uppstått vid läsningen av avhandlingen.

Det är mycket lätt att låta sig övertygas om avhandlingens förtjänster då den väl skrivna och väl sammanhållna analysen är genomförd på ett konsekvent och mycket stringent sätt. Vid en andra läsning uppstår dock en del frågetecken kring metod och material som kan få konsekvenser för hur resultatet kan tolkas och förstås. Författaren som har en kvalitativ ansats arbetar med texttolkning som utgår från en hermeneutisk tradition

och här uppkommer ett av mina första frågetecken. For- mark presenterar på ett mycket tillfredsställande sätt val och motivering av den vetenskapsteoretiska ansats som ligger till grund för tolkningen, men hur själva genomförandet – det konkreta hantverket – i praktiken utfördes saknas. Vi får veta att det empiriska materialet till största delen består av tryckta källor som handböcker, tidskrifter, flickscoutlitteratur samt dagspress, men har också ”kompletterats” med otryckt material som protokoll och korrespondens (s. 46). Materialet är enbart hämtat från det största flickscoutförbundet, *SFS*, åren 1910–40, men *hur* materialet har bearbetats och analyserats samt vilket *urval* som har gjorts av texter och utsagor diskuteras däremot inte. Ett fördjupat resonemang om varför enbart en förening studeras borde ha förts. Att enbart ”inkludera” (s. 45), som författaren skriver, material från *SFS* innebär samtidigt en exkludering. Vad hade det exkluderade materialet kunnat tillföra analysen och hade bilden blivit mer nyanserad än vad som nu är fallet? Det framkommer t.ex. att i en mindre organisation fanns både flickor och pojkar i samma förening (s. 64). Vad hade det inneburit för den hårdagna könsteoretiskt hållna analysen om pojkar och flickor funnits under samma föreningsflagga? Det kanske inte ens går att definiera flickscoutrörelsen som en rörelse utan att det i själva verket handlar om ett flertal rörelser där olika sätt att fostra och behandla flickor (och pojkar) måste diskuteras. Om detta får vi ingenting veta! En mer konsekvent genomlysning av otryckt material hade kanske också fått analysen att bli djupare och bilden av flickscouten att bli mer sammanhållen och komplex. Här hade material som byggt på mer erfarenhetsbaserade källor blivit mycket användbart.

Vad andra materialtyper men också andra metodval skulle innebära för analysen diskuteras dessvärre mycket lite (se nedan angående alternativa metoder). Här hade en mer utvecklad metod- och materialdiskussion inte bara varit önskvärd utan nödvändig. I det här sammanhanget är det också relevant att lyfta fram bristen på transparens i den tolkningsprocess som genomförts. Viktiga frågor som vilket urval av texter och utsagor som t.ex. låg till grund för analytisk bearbetning och vilka som bedömdes inte vara relevanta för att användas, förblir därför obesvarade. Frågetecken kan också resas mot vilket material som slutligen valdes ut för att redovisas i boken. Är de utvalda och bearbetade citaten ett exempel på en allmängiltig och typisk utsaga för hela materialet eller är det för att visa på något specifikt yttrande som avviker från övrig empiri? Även här fam-

lar läsaren i blindo, vilket får till följd att det blir svårt att bedöma analysens tillförlitlighet och trovärdighet eftersom kunskap om materialet och hur bearbetningen genomfördes till stor del saknas.

Det finns också frågetecken kring avgränsningen av den studerade tidsperioden. Den något svaga motive- ringen till att avsluta studien 1940 kan ifrågasättas. Vad innebar t.ex. det ”finsliperi” som författaren menar sker inom rörelsen efter 1940? Ytterligare fördelar med att förlänga tidsperioden framåt hade varit att andra metoder hade kunnat användas, vilket kunde ha bidragit med stor kunskap om flickscouter. Intervjuer (vilket också hade varit genomförbart under den undersökta tidsperi- oden även om tillgången till informanter av naturliga skäl varit begränsad) hade med stor fördel varit ett mycket givande och värdefullt materialtillskott. Aktörskap och den erfarenhetsbaserade kunskapen är central för förfat- taren och det går därför inte att bortse från att avsakna- den av just intervjuer (och otryckt källmaterial) starkt måste ifrågasättas. Det presenterade materialet, som till största delen bygger på offentligt material, resulterar i att det endast är den offentliga berättelsen om flickscout- rörelsen vi får ta del av. Här saknas flickscoutrörelsens aktörer som handlande subjekt.

Ytterligare frågetecken är valet av teoretisk referens- ram, eller uttryckt på annat sätt: Är det genusteoretiska perspektivvalet för snävt för att ett så komplext fenomen som flickscoutrörelsen ska kunna förstås? Flick- scoutrörelsen startade och utvecklades i en tid och i ett samhälle som befann sig i en stor omvandlingsprocess. En rad historiska processer, sociala, ekonomiska och inte minst kulturella banade vägen för det moderna välfärdssamhället. Folkrörelser som idrotts-, kvinno-, nykterhets- och arbetarrörelsen utvecklades vid sidan av eller tillsammans med fritidspolitiska strävanden där särskilt det sunda friluftslivet betonades. Internatio- nella rörelser som open-air-movement och child-saving- movement blev även viktiga i det egna nationsbygget eftersom barn och ungdom var förutsättningen för en god folkhälsa och samhällsutveckling. 1900-talet blev på så sätt Barnets århundrade. Det är i ljuset av den här utvecklingen som flickscoutrörelsen också kan för- stå. I framställningen finns flera av dessa perspektiv medtagna men de behandlas styvmoderligt då varken tidigare forskning eller en utvecklad teoretisk diskussion finns integrerad i analysen. Varför används t.ex. inte den omfattande internationella och nationella forskningen om barn och barndom under 1900-talets första hälft, där en inriktning särskilt belyser fritidens och friluftslivets

betydelse för den unga generationen? Avhandlingen hade vunnit på att flickscoutrörelsen som fenomen hade satts in i en bredare tolkningsram, där naturligtvis kön är ett självklart analysverktyg men där även andra perspektiv skulle bidragit till en analys som vidgat den historiska horisonten. Den oönskade och kritiserade ”flickscoutblindheten” har naggats i kanten men det snäva teoretiska perspektivet innebär att flickscouten fortfarande inte framställs utifrån sin egen position i scoutrörelsen och i samhället utan blir paradoxalt något som hela tiden ställs och vägs mot pojkscouten.

Ann-Charlotte Münger, Linköping

Helena Hagelin: *Kvinnovärldar och barnamord. Makt, ansvar och gemenskap i rättsprotokoll ca 1700–1840*. Avhandling från Institutionen för historiska studier, Göteborgs universitet 2010. 189 s. English summary. Tabeller. ISBN 978-91-974674-6-9.

Avhandlingens syfte är att belysa kvinnors sociala relationer utifrån barnmordsprocesser. Varför spelade kvinnorna en så aktiv roll i samband med att barnamord avslöjades? När ett barnamord begåtts hamnade de lokala och sociala relationerna i fokus genom vittnesmålen. Rättegångsprotokollen analyseras som en källa till kunskap om hur kvinnor agerade i vardagen, med vem de interagerade samt hur de definierade och upprätthöll normer kring kvinnlighet. Undersökningsperioden är 1790–1842 och är geografiskt avgränsad till Göta hovrätts upptagningsområde.

Författarens hypotes är att de sociala sammanhangen kan förklara barnamord. Ett sådant sammanhang eller organisationsform var kvinnors gemenskap (”kvinnors mellan- och inomkönsliga relationer”) som benämns ”kvinnovärld(ar)” och som definieras som en sammanlutning och/eller grupper av kvinnor.

Begreppet kvinnovärld(ar) kopplar Hagelin till kvinnors ansvarsområden och makt i det tidigmoderna samhället. Arbetsdelningen framhålls som viktig för förståelsen av makt och delaktighet i hushållet. Kvinnor hade vidare makt över graviditet, barnafödande, sedlighetskontroll och informationsförmedling, över områden som rörde kvinnor. Kvinnovärldarna var de ansvarsområden kvinnor var tilldelade i lokalsamhället och som hade med moderskap att göra, summerar författaren. Detta är kunskap som främst etnologisk forskning har bidragit med och som kunde ha problematiserats.

Begreppet kvinnovärld(ar) är olyckligt och leder tankarna till det gemensamma, det harmoniska i bilden av kvinnor och till begreppet kvinnokultur som användes i tidigare forskning. Kvinnokulturen sågs som frikopplad från andra delar av samhället och från manlig överordning, vilket har starkt ifrågasatts. Hagelin analyserar på motsvarande sätt kvinnovärld(ar) som om de existerade fristående från patriarkala samhällsstrukturer och levde sitt eget liv.

Hagelin tillför en maktanalys för att komplicera bilden av en harmonisk kvinnovärld. Hon tar fasta på maktrelationer mellan kvinnor inom kvinnovärldarna, som beskrivs som en alternativ organisation vid sidan av hushållet vad gäller fördelning av makt och ansvar. Hon använder Foucaults relationella maktbegrepp – makt är inte något absolut utan tilldelas människor i olika situationer. Makten är ”sprungen ur och omskapad i varje enskilt möte”, det är en av utgångspunkterna för analysen, förklarar författaren. Kvinnors kontroll av varandra var ett sätt för dem att skapa, omskapa och upprätthålla den makt som de hade och tog i vissa situationer, en makt som existerade oberoende av den patriarkala strukturen. Kvinnors maktrelationer läses härmed in i kvinnovärlden. Barnamordsrättegångarna visar att kvinnor vara angelägna om att legitimera kvinnovärldarnas existens, det är av denna anledning de stödjer överheten och vittnar mot den anklagade. Den sociala kontroll som bedrevs inom kvinnovärldarna ser hon som ett sätt att upprätthålla kvinnovärldarna, snarare än ett upprätthållande av en patriarkal struktur. En generell över- och underordning fanns, konstaterar författaren i stark polemik med annan forskning, men den påverkade inte eller hade något samband med kvinnovärlden – och med barnamord.

Hagelins relationella maktanalys blir problematisk då hon vare sig kan eller vill bortse från att hierarkier existerade även inom kvinnovärlden: med matmödrar och mödrar som överordnade pigor och döttrar, men underordnade sina makar. Å ena sidan påstår författaren att kvinnors maktrelationer inte var ordnade efter ett fast mönster eller hierarki, utan styrdes av uppkomna situationer; å andra sidan beskrivs dessa relationer som strukturella och kallas (makt)positioner. Här bli analysen mycket motsägelsefull och svår att följa och det är ovisst var den landar, om den landar. Det är också svårt att utläsa på vilket sätt kvinnovärldens situationella maktrelationer förklarar barnamord.

Helena Hagelins avhandling ställer spännande frågor om kvinnors makt, ansvar och relationer, men hon

lyckas inte genomföra analysen på ett trovärdigt och klargörande sätt. Det bristfälliga vetenskapliga hantverket blir inte bättre av en otydlig begreppsanvändning och osäker språkhantering.

Inger Lövkrona, Mölle

Simon Larsson: *Intelligensaristokrater och arkivmartyrer. Normerna för vetenskaplig skicklighet i svensk historieforskning 1900–1945*. Södertörn Doctoral Dissertations 44. Gidlunds förlag, Hedemora 2010. 339 s. ISBN 978-91-7844-802-9.

Vad är vetenskaplig skicklighet? Och hur mäter man den? Frågorna genomsyrar Simon Larssons avhandling *Intelligensaristokrater och arkivmartyrer*. I fokus står tillsättningar av professorer inom disciplinen historia under 1900-talets första hälft. I boken möter vi således historiker som Nils Ahnlund, Sture Bolin, Sam Clason, Nils Edén, Erland Hjärke, Erik Lönnroth och bröderna Curt och Lauritz Weibull.

Den empiriska undersökningen, som är kronologiskt upplagd, inleds i Uppsala i och med att Simon Johannes Boëthius hade utnämnts till professor skytteanus. Därmed lämnade Boëthius platsen som extra ordinarisprofessur i historia. Slutligen gick Nils Edén segrande ur befodringsstriden som följde. Larsson analyserar konkurrensen ingående, så även ytterligare nio ärenden vid högskolan i Göteborg och universiteten i Lund och Uppsala. Källmaterialet består huvudsakligen av sakkunnigutlåtanden men även besvärsskrifter, sektionsprotokoll och brev.

I merparten av de undersökta konkurrenserna rådde en stark oenighet, inte om vad som var vetenskaplig skicklighet utan om hierarkin mellan normerna. Kort sagt, hur ska man rangordna forskare som är specialiserade på olika områden? I takt med specialiseringen av historieämnet, betonar Larsson, kom forskarpersonligheten att spela en allt tydligare roll. I avhandlingen framträder två idealtyper, intelligensaristokraten och arkivmartyren. Problemhistorikerns, intelligensaristokratens, originalitet och kreativitet kontrasterades mot arkivmartyren som noggrann empiriker och kritisk specialist. ”Där den förre höjde sig över källorna var den senare begravd under dem”, som Larsson uttrycker det. Idealtyperna kompletterar varandra, spår av båda kan återfinnas i samma forskare. Istället för att som tidigare forskning betona skolbildningarna (Hjärneskolan och

Weibullskolan) nyttjar således Larsson fruktbart forskarpersonligheten som analytiskt instrument. Påpekas bör även att utpekandet av någons forskarpersonlighet samtidigt har drag av identifikation. Genom att framställa en annan forskare som tillhörande en högre kategori, betonar Larsson, gör man samtidigt själv anspråk på detsamma.

Hur såg då en ideal historiker ut? Larsson lyfter fram en tilltagande motsättning mellan specialistens empiriska källundersökningar och intelligensaristokratens förmåga, eller snarast potentiella förmåga, till vetenskapliga synteser. Om arkivmartyren närmast premierades vid seklets början menar Larsson att det motsatta gällde i slutet av undersökningsperioden, vilket i sin tur kan kopplas till förändringen av historieämnet. Disciplinens närmast holistiska identitet hade utmanats av specialiseringen. Förhoppningen ställdes till en ny och högre typ av historiker, en som kunde lyfta fram sammanhangen bakom källorna.

Skillnaderna mellan idealtyperna är särskilt tydlig i det sista befodringsärendet Larsson analyserar, nämligen Uppsalakonkurrensen åren 1941–1942. Som sökande framställs här Erik Lönnroth, framför allt av Curt Weibull, närmast som en ideal historiker. Lönnroth har främst arbetat med omtolkningar och centrala problem, han ger en helhetsbild av de behandlade problemen. Kreativiteten och koherensen lyfts fram. Till Lönnroth knyts närmast en profetia om historieämnets framtid; han framställs som en renodlad intelligensaristokrat.

Intelligensaristokrater och arkivmartyrer är inte en lättläst bok; tvärtom känns den bitvis väl tung. Personligen reagerar jag också stundtals på tonen i framställningen, t.ex. på den återkommande användningen av värderande uttryck för att karaktärisera äldre forskare och deras arbeten. Samtidigt utgör avhandlingen ett viktigt historiografiskt bidrag. Förutom att undersökningen ger ny empirisk kunskap är den också fylld av skarpsinniga analyser. Jag är övertygad om att det skulle vara fruktbart att nyttja forskarpersonligheter som analytiskt instrument också i undersökningar rörande andra tider och discipliner.

Fredrik Skott, Göteborg

Alexandra Borg: *En vildmark av sten. Stockholm i litteraturen 1897–1916*. Stockholmia förlag, Stockholm 2011. 372 s., ill. ISBN 978-91-7031-229-8.

Jag är inte så noga med Stockholm, det måste ärligen sägas. Det blir lätt så när man bor i landsorten och det allenarådande huvudstadsperspektivet på verkligheten förmedlas i alla upptänkliga former. Man blir lite vrång. Var man till vardags sätter sina fötter spelar som bekant roll. Det är också utgångspunkten för Alexandra Borgs avhandling *En vildmark av sten. Stockholm i litteraturen 1897–1916* som jag läser med direkt intresse, trots ämnet. Kanske beror det på att frågorna som behandlas sträcker sig långt utanför Stockholms tullar. Så som jag läser avhandlingen handlar den i själva verket ganska litet om staden, vilken mer har funktionen av ett fall än ett syfte.

Platsen föregår en historias handling, skriver Borg i inledningen och anknyter till Stanfordprofessorn Franco Moretti som hävdar att varje litterär form och genre har uppstått ur en specifik plats. Parallellen är tydlig till den likaledes marxistiskt skolade urbansociologen Henri Lefèbvres idé att varje samhälle producerar sitt eget rum, och att det till varje rum hör ett särskilt samhälle. Plats blir samhälle blir plats blir litteratur blir samhälle blir plats osv. Av Lefèbvres rumsteorier, som utgör en av arbetets teoretiska grundstenar, lär vi oss att rum är både producent och producerat, aktör och spelplan. Och eftersom rum per hans definition är *socialt* producerat bör det inte beskrivas som antingen mentalt eller fysiskt. Med sin tredelade uppställning hävdar han istället att rum är lika mycket en kroppslig erfarenhet (*pratique spatiale*) som en intellektuell produkt (*representation de l'espace*) och en omedveten föreställning (*espace de representation*), vilken bara kommer till uttryck i symboler och myter. I sina analyser refererar visserligen Borg ganska sällan till denna konceptuella triad, som för övrigt är svår att värja sig mot när den väl har tagit plats i sinnet. Men med hjälp av Lefèbvres inleder hon en spännande tankegymnastisk diskussion om staden som inte ger några enkla svar eller orsakssamband.

I fokus för Alexandra Borgs undersökning befinner sig det litterära verkets förhållande till platsen (i texten). Att städer som Stockholm ständigt blir till genom sina representationer har vi förvisso vant oss vid att tänka. För några år sedan visade t.ex. bebyggelsehistorikern Ingrid Martins Holmberg, som märkligt nog inte tas upp i den här avhandlingen, hur textburna representationer

konstituerar göteborgska Haga såsom arbetarstadsdel. Men staden genom texten är bara det första leddet i Borgs analys. Det hon också vill, är att undersöka sambanden mellan textens form och textens stad, den hon kallar ordstaden.

Den första tesen hon argumenterar för är att Stockholms omvandling tvingade fram ett nytt litterärt uttryck och en ny *diskursiv kategori*, den svenska storstadsskildringen. I den inledande delen av avhandlingen beskrivs bakgrunden till och några av de motiv och temata som formar denna kategori och nya ordstad. Mest koncentrerar hon sig på flanören/stadsvandraren och gatumotivet, och hur de kom att prägla storstadsskildringens form och upplägg. Här ägnas mycket utrymme åt Walter Benjamin, vars analyser av kapitalismens storstadsliv och modernitet är svåra att förbigå i sammanhanget.

Den andra bärande tesen i avhandlingen komplicerar i viss mån den första. Med utgångspunkt i semiotikens grundsats om det arbiträra förhållandet mellan betecknat och betecknande, konstaterar Borg att den litterära staden aldrig *är* staden utan istället föreställningen om den. Denna litterära ordstad borde i egenskap av representation inordnas under Lefèbvres rumsliga representationer, men ger samtidigt uttryck för drömmar och internaliserade föreställningar som snarare inordnar den i facket representationella rum.

Ordstaden är ingen spegling av den fysiska miljön, den är sin egen verklighet och grundar sig inte bara på författarnas egna fysiska egenskaper av det omvandlade Stockholm. Ett viktigt inslag i tillkomsten av den svenska storstadsskildringen är också den internationella stadslitteraturgenren varifrån, visar Borg, våra skildrare hämtade motiv och schabloner.

Källmaterialet består i första hand av texter skrivna av Henning Berger, Martin Koch, Maria Sandel och Sigfrid Siwertz, ett urval som är tänkt att spegla bredd och omfatta alla former av stadslitteratur. Fler författares verk tas emellertid upp och analyseras, och utan att det framhålls i inledningsdelen förs återkommande diskussioner om genus och urbanitet. Kvinnors och mäns olikartade roller i den gamla och den nya stadslitteraturen kunde ha varit ämnet för avhandlingen, men det måste ses som en god sak att genus- och klassperspektiv i vetenskapliga undersökningar nu kan vara oartikulerade och självklara.

Som jag läser avhandlingen består den av fem delar, varav inledningen utgör den första och de fyra därpå följande kapitlen den andra delen, som alltså redovisar storstadsskildringens kontext och huvudteman. I den

tredje delen får ett antal kåserier illustrera den nya tidens stildrag och berättargrepp, som sedan granskas och tolkas i den fjärde delens analytiska kapitel. Avslutningen är kort och koncis och sammanfattar avhandlingens viktigaste resultat. Det är inte en omedelbart lättillgänglig disposition Alexandra Borg har valt att göra, men så innebar sannolikt ämnesvalet en rad svåra överväganden vad gäller just upplägget. De fokuserade författarskapen kommer t.ex. in väl sent i avhandlingen, men när kunde de presenteras analytiskt om inte *efter* presentationen av den nya stadslitteraturens förutsättningar, motiv och temata? För att diskutera Sigfrid Siwertz traditionsbrytande ordstad och den nya stadsvandrare som *En flanör* introducerar, måste sekelskiftesförfattarnas representationer och flanörsbegreppet först avhandlas. Och för att vi ska begripa hur Maria Sandel gestaltar sina personer med hjälp av rumsbeskrivningar från storstadens slum, måste vi förstå hur Stockholm föreställdes och representerades för första gången såsom en storstad. Allt går inte att säga på samma gång. Jag tänker mig också att Borg prövade flera olika dispositioner innan avhandlingen fick sin form, och även om jag fick läsa och bläddra många gånger tycker jag att hon fattade ett klokt slutgiltigt beslut. Kanske hade kapitlet ”Stockholm i målbrottet” kunnat uteslutas utan att avhandlingens viktigaste poänger gått förlorade. Beskrivningen av de rumsliga förändringarna tillför inte i egentlig mening något till analysen, som trots allt stannar inom verken. Tvärtom verkar det aningen förvirrande att i så korta ordalag beskriva de fysiska omvandlingarna, som om likheten mellan staden och staden i texten faktiskt låg i forskarens intresse.

I den analytiska sista delen framstår kapitlet om Sandel och arbetarhemmets ”stadsmässiga dimensioner” som särskilt intressant. Dels är det, så vitt jag vet, första gången denna författares berättarteknik blir så väl genomlyst, dels är det ett spännande kreativt grepp av Alexandra Borg att ställa Sandels ordstad bredvid den moderna debattören och samhällskritikern Jane Jacobs tankar om gatans goda offentlighet. Man tror nästan inte det är sant, så likartade är stilgreppen som de båda använder och så överens tycks de vara om vad staden är och behöver. Jacobs synpunkter, skriver Borg, ”tangerar en underliggande konsensus i avhandlingens primärtexter, nämligen att offentligheten har materiellt rumsliga förutsättningar”. Det är en märkvärdig insikt att sekelskiftets romanförfattare förde fram samma idéer som dagens stadsteoretiker och -debattörer presenterar i det ena sammanhanget efter det andra.

Hur argumenterar hon för sina teser? Överlag mycket väl. Litteraturstudier är visserligen ingen bevisbaserad vetenskap, och att Stockholms omvandling gav upphov till en ny litterär form kan heller inte beläggas. Men genom att stanna i texten och metodiskt samla representationer som relaterar till den nya (materiella) staden, presenterar likväl Borg en föreställd plats som skiljer sig från det som tidigare hade förekommit i svensk litteratur. Metodiskt arbetar hon med litteraturvetarens traditionella redskap och bedömer de studerade verkens form, idé, motiv, bakgrund och kontext. Sambandet mellan det som tecknas i texterna, och det som händer med de fysiska gatorna blir i sammanhanget irrelevant, även om hennes första tes är formulerad på sådant sätt. Analyserna är välsmidda och trovärdiga, man tror helt enkelt på dem, och efter avslutad läsning dröjer de sig dessutom kvar.

En vildmark av sten är en både läsbar och läsvärd akademisk avhandling. Det är ovanligt. Texten är utan hakar eller villospar, varje stycke inleds med exemplariskt raka påståenden och avslutas med lika exemplariskt lättillgängliga slutsatser. Och även om språket är okonstlat blir det aldrig tråkigt. Som litteraturvetare och kulturskribent har Alexandra Borg haft förmågan att redovisa sina forskningsresultat i en form som sannerligen överskrider mina förväntningar på genren. Att presentera 300 sidors stringent akademisk text är bara det en bedrift. Att därtill erbjuda så lustfylld läsning är värt alla lovord.

Eva Löfgren, Göteborg/Mariestad

Per Fransson: *Landskapet som lärobok. Regionalitet och medborgarfostran i Jämtland kring sekelskiftet 1900*. Sekel Bokförlag, Lund 2010. 384 s., ill. English summary. ISBN 978-91-85767-68-7.

Under den nationalromantiska epok som omgav vårt förra sekelskifte tycks inte den regionala identiteten ha stått i motsättning till den nationella. Tvärtom verkar de ha kompletterat varandra. Genom mosaiken av landskap, vart och ett med sitt natur- och kulturarv, skapades en mångsidigt sammansatt nationalism. Enheten led ingen skada om det för varje region säregna betonades. Istället blev nationen rikare ju större variation den hade inom sig själv, så formulerades sambandet av smålänningen, konstnären och hembygdsvårdaren Gustaf Ankarcröna, som verksamt bidrog till att ge Dalarna, ”det svensk-

aste av landskap”, dess specifika identitet. Skolans geografiundervisning byggdes upp kring de historiska landskapen, inte de administrativa länen, som inte var lika identitetsfrämjande. I pedagogiskt nit tvingades läroboksförfattare som Ernst Carlson och Fridtjuf Berg skapa två ”falsa” landskap i norr, Norr- och Västerbotten, som aldrig existerat i denna geografiska form. Även Lappland konstruerades som landskap. Då Selma Lagerlöf för skolbruk författade *Nils Holgerssons underbara resa* strukturerades berättelsen kring landskapen. Det var en tid då hem och hembygd var gouterade begrepp. Hembygdsrörelsen stod i sitt flor och med 1919 års undervisningsplan introducerades ämnet hembygdskunskap, delvis för att ersätta katekesläsningen. Folkhemsbegreppet höll på att lanseras, tidigt använt av den högersinnade nationalistiske försvarsvännen Rudolf Kjellén men även omhuldat av särartsfeministen och fredsvännen Ellen Key.

Därför är *Landskapet som lärobok* en välfunnen titel på den avhandling som Per Fransson nyligen lagt fram vid Mitthögskolan i Härnösand. Den bär undertiteln *Regionalitet och medborgarfostran i Jämtland kring sekelskiftet 1900* och berör kulturyttringar i vårt näst största landskap. Det är en region som sticker ut och det gäller inte minst den dynamiska period, från 1880-tal till 1920-tal, som analyserats. Det nationella och regionala identitetsbygget gick hand i hand. Tillika var det den s.k. ungdomsrörelsens tid med många av dess manifestationer förlagda till Värmland, Dalarna och Jämtland. Fjällvärld och fåbodväsende bidrog till att ge den svenska nationella identiteten en nordligare accent. Författare och konstnärer bosatte sig i natursköna nejder, varom namn som Strand, Övralid, Mårbacka och Sundborn vittnar. Tonsättaren Wilhelm Peterson-Berger övergav huvudstaden för att bosätta sig på *Sommarhagen*, beläget på Frösön, med Storsjön och Oviksfjällen som anslående fond. I sin studie visar Fransson hur landskapet laddades med sublim estetik. Från valda utsiktsplatser sökte man fånga in ett stämningsfullt panorama. Häri låg karaktärsdanande och moralstärkande kvaliteter. Frösön, beläget mitt i den jämtländska kärnbygden och 1888 försett med ett utsiktstorn, blev en helgad plats. Jämtland positionerade sig som landets första region för fjällturism, vilket i sin tur inspirerade bildandet av *Svenska Turistföreningen* 1885. När järnvägen genom landskapet färdigställdes 1882 kom Jämtland till och med att överflygla Dalarna i attraktionskraft. Det var en situation som gällde fram till Ofotenbanans tillkomst, då Lappland började framstå

som en övermäktig konkurrent. Fokus låg på kärnbygden kring Storsjön och fjällvärlden. Landskapets övriga delar tillmättes inte samma status. Över Jämtland vilade något sunt och hurtfriskt och häri inkluderades småningom skolungdomens fjällfärder, institutionaliserade vid 1920-talets mitt.

Den subtila materian kring landskapets ”själ” är av så metafysisk art att den blir svår att fånga i vetenskapliga termer. Inte heller ger sig naturligen de teoretiska verktygen för att tackla den omfångsrika empirin. Det kunde synas frestande att göra en koppling till Michail Bachtins kronopteori. Med integration som centralt begrepp väljer Fransson i stället att knyta an till sociologen Émile Durkheim, kompletterad med en modell från den finländske kulturgeografen Anssi Paasi. Ibland drivs de ideologiska och vetenskapsteoretiska broderierna väl långt, på spekulativa grunder. Det myckna talet om kritisk diskursanalys, diskurs- och identitetsordning blir pretentiöst och diskrepansen mellan teori och empiri inte alltid överbryggad. Mångordighet befrämjar inte stringensen. Det gör det svårare att formulera skarpslipade slutsatser.

Avhandlingens centrala, väl omfångsrika kapitel, tacklar frågan om hur jämtlänningarna mytologiserade sitt förflutna. Jämtland tog form som en romantisk idealbild, en fristat och självständig bonderepublik, varken norsk eller svensk, som kunde liknas vid vikingatidens Island eller ett sturskt Schweiz insprängt bland Alperna. Tiden personifieras av mytiska gestalter som Arnljot Gelline, som skulle ha levat på Olav den heliges tid och liksom denne stupat vid Stiklastad, och Ketil Jämtte, som invandrat från Norge och gett landskapet dess namn, alternativt fått sitt namn av detta. Därtill kommer Östman, Gudfasts son, som efter vad som uppges på den berömda runstenen vid bron mellan Frösön och Östersund lät kristna Jämtland. Den era, som glorifieras är den, som föregick kung Sverres seger över jämtarna på Storsjön 1178, varmed området inlemmades i den norska maktsfären. Det hindrade inte att Jämtland större delen av tiden fram till Brömsebrofreden kyrkligt tillhörde Uppsala ärkestift. Den dubbla relationen till grannrikerna förklarar varför Jämtland aldrig mentalt lät sig inordnas under de schabloner som innefattas i begreppet Norrland. Historiskt är det inte en del av Norrland utan ett landskap med egen historia och kynne, där de naturliga kommunikationerna gick mot Trøndelag eller söderut mot Mälardalen. Längs den gamla pilgrimsleden till Nidaros fortsatte länge handelsresorna till marknaden i Levanger. Även traditionen att

besöka Distingen i Uppsala levde kvar.

I sin studie har Fransson sökt fånga uppbyggandet av den jämtländska identiteten i två skeden. Han har kontrasterat en första våg, sammanfallande med 1880-talsradikalismen med dess folkrörelser, mot en mer etablerad kulturkonserverativ variant. Som representant för den första har han lyft fram Johan Lindström Saxon, uppvuxen på Närkeslätten och verksam i Jämtland som frejdigt stridbar tidningsman under 1800-talets sista decennier. Saxon sögs in i de folkrörelser som utvecklades kring nykterhet och pacifism, även vegetarism, och var kritisk till skogsbolagens glupska exploateringsiver. Han var Norgevänlig och medlem av Svenska Freds- och Skiljedomsföreningen. En kumpan till Saxon var folkskolläraren J. M. Omberg, som lanserade sig som ”fredsskald”. Förutom sitt politiska emancipatoriska engagemang och sin ställning som sundhetsivrare spelade Saxon, utvecklad till veritabel Jämtlandsapostel, en ledande roll för att stimulera hembygdsintresset. Han tillhörde dem som grundade Jämtlands läns fornminnesförening 1886. Två år senare utgav han en handledning för Jämtlandsturister. I Saxons Jämtlandsbild rymdes även samerna. Det var vid en tid då konstnären Johan Tirén, uppvuxen i Oviken, gärna målade samemotiv. Senare skulle hans yngre bror Karl Tirén bli pionjär som upptecknare av jojkar.

Överraskande var att i ett så frisinnat län som Jämtland utsågs en person av helt annan ideologisk profil att leda den 1901 startade Birka folkhögskola. Valet föll, trots Saxons protester, på den högersinnade sörmäländske greven och f.d. officeren Robert Mörner. Hans engagemang i försvarsrörelse och bondetåg kom senare att väcka irritation i liberala kretsar. Mörner befrämjade manlighetsideal och i den andan grundade han internatskolan Åsgård, ett försök att skapa en nordlig motsvarighet till Lundsberg. Experimentet blev dock inte långvarigt. Hans engagemang i det jämtländska går ändå inte att ifrågasätta. Det var väl synligt i hans pedagogiska gärning. Anmärkningsvärt är också att han uppträdde i jämtdräkt, då han agiterade till förmån för pansarbåtsinsamlingen.

Det har framgått att de som konstruerade bilden av Jämtland sällan var födda där. Det rörde sig om invandrade aktörer ur ett bildningsborgerskap, som fylkats kring läroverk och länsförvaltning och de till Östersund lokaliserade regementena. Till den kategorin hörde Sven Johan Kardell, en rumpmas som efter Uppsalastudier blev historielektor vid Östersunds läroverk, liberal politiker och andrakammarledamot, föreståndare för

länsbiblioteket, under drygt tjugofem år sekreterare i fornminnesföreningen, dessutom flitigt verksam som lokalhistoriker och journalist. Längre fram blev landshövdingen Johan Widén, liksom Saxon ursprungligen närking, en central gestalt. Utbildad jurist gjorde han ämbetsmannakarriär men var tillika en frontfigur inom Liberala samlingspartiet, civilminister och en gång erbjuden uppdraget att bilda regering. Under sin Jämtlandstid engagerade han sig i hembygdsrörelsen, tillhörde initiativtagarna till *Jämtslöjd* och var en av de ledande vid starten av fornbyn *Jamtli* 1912.

Infödd jämte var däremot Eric Festin, uppvuxen vid Storsjöns strand, akademiskt utbildad museiman, Jämtlands och därtill landets förste landsantikvarie och under decennier redaktör för årsskriften *Jämten*. Ett radiotal denne höll 1926 har Fransson jämfört med den handledning för Jämtlandsturister som Saxon utarbetat trettioåttio år tidigare. Det kan ifrågasättas hur representativa dessa båda aktstycken är. För en rejäl diskursanalys kan det förefalla något tunt, vilket författaren själv insett. Därför har materialet kompletterats med åtskilligt stoff kring hembygdskurser, folkbildning samt skapandet av den jämtländska slöjden, som i huvudsak begränsas till kvinnlig vävkonst. Situationen då Festin höll sitt tal var speciell. Han ville hindra att det jämtländska kulturarvet underordnades konkurrenten Härnösand, stiftstaden och ”Norrlands Aten”, med sina sekelgamla kulturinstitutioner. Strax före första världskriget hade Jamtli skapats, jämbördigt med Murberget. Kring 20-talets slut gällde frågan lokaliseringen av ett norrländskt landsarkiv. Festin var mån om att betona Jämtlands särart. Ett huvudsyfte var att måla sig ut ur den allmänna norrländska gemenskapen, framför allt att distansera sig från Härnösand, som eftersträvade största möjliga upptagningsområde för sitt landsarkiv. Sätillvida lyckades Festin att Jämtland, till skillnad från Väster- och Norrbotten, fick ett eget landsarkiv, trots att ecklesiastikministern råkade höra hemma i Härnösand.

I avhandlingen har infogats ett genusperspektiv. Den mytiske vikingahjälten *Arnljolt* i Peterson-Bergers opera har fått företräda det manliga medan *Jungfru Jämtland*, ett litterärt alster av Saxon, representerar det kvinnliga. Frågan är om detta är välfunnet eller ett sätt att konstra till det. Saxons dilemma handlar om spänningen mellan känslan för den trakt där han fötts och hans betagenhet i det jungfruliga storslagna Jämtland. Han apostroferade kvinnan med sin hemkänsla. Sin egen konflikt löste han genom att i sin hembygdsforskning ägna lika mycket kraft åt Närke som Jämtland. Kanske

hade det varit bättre om Fransson lutat sig mera mot Catarina Lundströms Bourdieuinspirerade avhandling *Fruars makt*. Såväl Fransson som Lundström har fokuserat på Jämtlandsslöjden och den roll som Ellen Widén, kommen ur en adelsfamilj och driftig landshövdingensfru, spelat. Lundström har gått vidare och även uppmärksammat den disputerade arkeologen Hanna Rydh, också hon landshövdingensfru. Rydh engagerade sig djupt i den specifika jämtska kulturen och besatt för övrigt sådan allmänkompetens att hon sågs som lämplig efterträdare till sin man. Tiden var dock ännu inte mogen för kvinnor på landshövdingestolen.

Franssons uppslagsrika avhandling kommer att följas av fler inom ramen för ett projekt kring de gränslandskap som en gång varit danska eller norska. Framst är det de historiska och etnologiska disciplinerna som börjat utforska de perifera regionernas särprägel. Naturligtvis har även konst- och musikhistoria involverats. Det gäller även litteraturvetenskapen. Ett gott prov på det senare är Louise Vinges skånska litteraturhistoria i två delar. Det kan beklagas att den dekonstruering av Jämtlandsbilden som arkeologiprofessorn Stig Welinder gjort inte fått komma med i Franssons studie. Med sin bakgrund i Lund har Welinder på weibullskt vis punkterat myten om Jämtland. Det hade möjliggjort att ställa den provinsiella kulturväckelse med dess historieromantiska och mytologiserande drag, som Fransson så grundligt analyserat, i intressant relief. Idag har drömmen om Jämtland efter den befolkningsmässiga kräftgången antagit nostalgisk form. Som en antibyråkratisk frihetsrörelse, anstolt och med misstroendet riktat mot huvudstadens överhet och Bottenhavskustens sågverkscentra, har Jämtlands republik bildats, med presidenter tagna ur underhållningsbranschen, som Yngve Gamlin, ”Moltas” Erikson och Evert Ljusberg. Det kan tilläggas att inom vintersporten har Jämtland fortsatt attraktionskraft. Av landets främsta aktiva väljer många att bosätta sig där.

Bert Mårald, Umeå

Maja Fjæstad: *Visionen om outtömlig energi. Bridreaktorn i svensk kärnkraftshistoria 1945–80*. Gidlunds förlag, Hedemora 2010. 336 s., ill. English summary. ISBN 978-91-7844-794-7.

Avhandlingen om bridreaktorn som teknisk och samhällelig vision har författats av civilingenjören och vetenskapshistorikern Maja Fjæstad vid Avdelningen för

teknik- och vetenskapshistoria vid KTH.

Den första atomreaktorn konstruerades i USA 1942 i anslutning till utvecklingen av atombomben och öppnade möjligheterna för en civil användning av kärnkraften. Som moderator i dessa användes lätt eller tungt vatten. Båda dessa typer utnyttjar uranet på ett ineffektivt sätt och hur mycket uran som stod till buds i världens skifferlager var oklart. Redan på 1940-talet fanns idéer om en reaktortyp som skulle utnyttja bränslet effektivare och vars högeffektiva avfall skulle kunna användas som kärnbränsle i både lätt- och tungvattenreaktorer. Denna reaktortyp fick på svenska namnet bridreaktor efter engelskans *breed*, eftersom det tycktes som om reaktorn själv avlade sitt bränsle. Konstruktionen bygger på att reaktorns neutroner inte bromsas ned av en moderator och typen kallas därför också snabb reaktor. Det finns andra sorters snabba reaktorer som inte uppfyller villkoren för att vara en bridreaktor. I bridreaktorn frigörs neutroner som kan absorberas av en atomkärna som i sin tur i ett eller flera steg kan sönderfalla till ett nytt ämne. Om detta ämne är klyvbart har ett nytt kärnbränsle bildats. I bridreaktorn omvandlas främst uran-238 till plutonium. Bildandet av klyvbara isotoper under bestrålning sker i alla reaktorer, men en bridreaktor producerar mer klyvbara isotoper än den förbrukar. Bridern är dock ingen evighetsmaskin. Den skapar inte ny materia eller energi utan den omvandlar icke-klyvbart ämne till klyvbart. Bridreaktorn kräver effektiv kylning och att hantera kylningen har varit ett svårlost tekniskt problem under hela utvecklingsarbetet.

Maja Fjæstad har undersökt bridreaktors roll i den svenska kärnkraftens och energipolitikens historia och hur visionen om denna reaktor förändrades efter hand. Ursprungligen ansågs den vara framtidens teknik. Eftersom reaktortypen senare kom att överges i planeringen för nya kärnkraftverk är också frågan vilka processer som ledde till de negativa värderingarna för både bridreaktorn och kärnkraften i stort. Bridreaktorn är liksom kärnkraften i stort förknippad med förhoppningen om outtömlig och billig energi.

Författaren vill analysera hur en vision uppstår, utvecklas och avklingar. Visioner kan betraktas som ett tvärteoretiskt verktyg som återfinns inom flera teorier. Ett alternativt begrepp som Fjæstad använder för att förklara innebörden i ordet vision är det tyska ”leitbild”, som kan översättas till ledbild eller målbild, dvs. en bild att sträva efter och som leder arbetet och tankarna. En framtidsvision innebär vissa grundförutsättningar. En idé måste ha en viss spridning för att kunna kallas

vision. Den måste också anses vara möjlig att realisera. Visioner skall också ha en normativ karaktär och avse att styra ett långsiktigt handlande. Författaren är intresserad av hur visionen skapas eller om aktörerna som formulerar och använder visionen själva tror på den. Det intressanta är hur den används och uttrycks samt vilka följder detta får. Denna infallsvinkel är grunden i avhandlingen. Enligt författaren är visionsbegreppet särskilt relevant för att studera teknikutveckling eftersom teknik är integrerat i ett socialt och ideologiskt sammanhang. Tekniken i sig är också visionär eftersom den förväntas lösa samtida problem.

Visionen har fyra utvecklingsstadier. Först återfinns en visionär idé. Det andra stadiet innebär att visionens potential formas genom en växande konsensus. I det tredje steget stabiliseras och mognar visionen och det fjärde steget innebär att visionen stelnar, reorienteras eller upphör. En vision är något som ännu inte har realiserats och därför är den vag, flexibel och påverkbar. Visioner om framtiden har en tendens att moraliseras och kan uppfattas som positiva eller negativa och därmed beskrivas som utopier eller dystopier. Kärnkraft är, skriver Fjæstad, ett slående exempel på en teknisk vision som förknippas med starka känslor, främst rädsla.

Avhandlingens material bygger på arkivkällor som kompletterats med intervjuer. Ett källkritiskt problem som författaren redovisar är att arkivförteckningen på Studsviks arkiv är ofullständig och att personer med intressen i kärnkraftsbranschen har gallrat i samlingarna. AB Atomenergi var majoritetsägt av staten, men bolagsformen innebär att arkivhandlingarna inte är offentliga. De handlingar som författaren har önskat använda har gått igenom av Statens kärnkraftsinspektion och Studsvik av icke spridningsskäl. ASEA:s och Vattenfalls intresse för bridprojektet har författaren undersökt genom intervjuer och personliga arkiv, liksom med personer som varit verksamma inom AB Atomenergi. Fjæstad skriver att intervjuer källkritiskt är svåra eftersom minnesbilderna kan vara osäkra och subjektiva, men det senare kan i sig vara intressant. Ett viktigt material för studien är tekniska rapporter och vetenskapliga konferensbidrag. Författaren påpekar att tekniska rapporter kan ha en stark politisk målsättning, eftersom de delvis skall utgöra underlag för beslut. I rapporterna överdrivs gärna teknikens framtida möjligheter för att motivera det ekonomiska bidraget. Riksdagstrycket är ytterligare en viktig källa för avhandlingen. Författaren påpekar också sin egen subjektivitet eftersom hon arbetade med

energifrågor för den socialdemokratiska regeringen under 2005–2006. Hon anser dock att tidsepoken hon arbetar med i avhandlingen ligger långt borta i tiden och forskningsresultaten kan inte ha påverkats av hennes arbete på departementet.

Avhandlingen innehåller mycket teknikhistoria, bl.a. kan man inhämta uppgiften att den första reaktorn i världen, som var ansluten till en generator och producerade elektricitet, var en bridreaktor avsedd för forskning och togs i bruk i USA 1951. Kylmedlet var en blandning av natrium och kalium och de tekniska svårigheterna var stora. Den första Genèvekonferensen om atomenergins fredliga användning hölls 1955. 1950-talets Sverige andades optimism och framtidstro om kärnkraftens möjligheter. Sveriges neutralitet och folkhemsbygget, där billig el var en social rättighet, stödde utvecklingen av kärnkraft. Frågan om att utveckla kärnvapen i Sverige var inte tabu på den tiden. Ett halvstatligt bolag, AB Atomenergi, grundades för att utföra grundforskning. Under denna första tid går det inte att skilja på den militära och civila verksamheten. Samma personer var verksamma inom FOA och AB Atomenergi. Förutom det gemensamma forskningsintresset var det viktigt att sammanföra de fåtal specialister som fanns i Sverige. För att kunna använda de inhemska fyndigheterna av uran i skifferbergen i Närke och Västergötland krävdes tungt vatten som moderator och det inköptes i Norge. Denna kombination kallades ”den svenska linjen” i kärnkraftstekniken. Kunskaper fick man tillgång till i USA. Förmodligen tillät USA detta för att Sverige var militärstrategiskt viktigt och på grund av Sveriges stora urantillgångar. Sveriges första reaktor, som var avsedd för forskning, placerades mitt i Stockholm i ett berggrum nära KTH och startades 1954.

Teknikoptimismen var stor och en utredning diskuterade möjligheten till atomdrivna fartyg, lokomotiv, ubåtar och flygmaskiner och det förväntades att flera atomdrivna värmeverk skulle byggas inom en snar framtid. Viktiga aspekter var att minska beroendet av import av fossila bränslen och att världens koltillgångar förväntades sina. 1956 års energikutredning konstaterade att bridreaktorn med endast ett tiotal ton uranbränsle skulle täcka hela Sveriges energibehov. Bridreaktors fördel var att dess avfall inte var ett problem utan en resurs som bränsle i andra reaktortyper. Mot slutet av 1950-talet hade flera europeiska länder, USA, Indien och Japan kommit igång med kärnkraftsprogram och även börjat utveckla bridreaktorer. En oro för att det skulle uppstå brist på bränsle ökade intresset för att utveckla

bridtekniken och AB Atomenergi började planera för att bygga den första snabba försöksreaktorn i Studsvik, som startades 1964. Planeringen av säkerheten hade utvecklats betydligt sedan den första svenska reaktorn anlagts tio år tidigare, bl.a. var placeringen långt från tätorter vald med större omsorg. Arbetet var ett statligt forskningsprojekt. ASEA höll sig informerat men deltog inte aktivt.

I slutet på 1950-talet började ASEA och Vattenfall planera för att konstruera respektive bygga kärnkraftverk. 1963 stod tungvattenreaktorn Ågesta söder om Stockholm färdig och den användes främst för att producera värme. I Marviken planerades en elproducerande snabb reaktor av tungvattentyp. I båda projekten deltog AB Atomenergi. Diskussionerna om konstruktionen av Marviken gick höga på 1960-talet. Lättvattenreaktorer började byggas runt om i världen och deras tekniska fördelar blev allt tydligare i jämförelse med tryckvattenreaktorer med tungt vatten. Den svenska linjen i valet av teknik började ifrågasättas när USA blev villigare att exportera anrikat uran som krävdes för lättvattenreaktorer. För privata företag lockade lättvattenreaktors relativa tekniska enkelhet och lägre kostnader. När kärnkraften gick in i sin industriella fas krävdes inte storslagna visioner för att övertyga allmänheten om kärnkraftens möjligheter. I detta läge behövde AB Atomenergi ett projekt med en försöksreaktor på en ännu högre teknisk nivå och för detta syfte passade visionen om bridreaktorn. En utveckling av denna ansågs också ge Sverige en konkurrenskraftig industriell och internationell spjutspetsteknologi.

På 1960-talet var det angeläget för tekniker och forskare att övertyga politiker och framförallt den svenska regeringen; bridreaktorn skulle inpassas i retoriken om en ljus framtid och utvecklingen av den moderna välfärdsstaten. Det var viktigt att Sverige inte kom efter i den tekniska utvecklingen. Det var också viktigt att visa att det inte fanns någon motsättning mellan statligt engagemang och privat industri när kärnkraften skulle utvecklas. Ett problem som uppmärksammades var sekretessen på AB Atomenergi som hindrade tekniker och forskare att delta i den allmänna debatten om kärnkraften och som hindrade allmänhetens insyn i verksamheten.

Fjästad vill visa att bridreaktorn, som var en visionär teknik, fick stor betydelse för det svenska kärnkraftsprogrammet inriktning. Olika aktörer använde bridreaktorn som argument för olika ståndpunkter. Bridreaktors idéinnehåll förändrades under debatten. För att få ekonomiska medel betonade AB Atomenergi betydelsen av

att utveckla bridreaktorn även om inte denna reaktortyp var det viktigaste tekniska utvecklingsarbetet. Bridreaktorn användes som argument för en teknisk utveckling av bränslehushållningen, utveckling för den svenska industrins konkurrenskraft, utveckling av internationellt tekniskt samarbete och möjlighet att fördela de ekonomiska resurserna inom AB Atomenergi på det mest effektiva sättet. År 1966 och några år framåt äskades därför mer och mer pengar till utvecklingen av bridern.

Tvivlen om det realistiska i AB Atomenergis målsättning växte sig allt starkare. Allmänheten började bli medveten om kärnkraftens risker. En uppberetningsanläggning av uran planerades i slutet på 1960-talet i Sannäs i Bohuslän, vilket stötte på lokalt motstånd och följdes av tidningsartiklar som kritiserade kärnkraftstekniken.

De höga kostnaderna för tungvattenreaktorn i Marviken började ifrågasättas av allt fler politiker i riksdagen. Den svenska linjen var främst förankrad inom socialdemokratien. Invändningar började komma även från vetenskapligt håll, då man befarade att man kunde tappa kontrollen över en bridreaktor som var i drift och att den t.o.m. kunde explodera. Fysikern och Nobelpristagaren Hannes Alfvén var en av de tongivande kritikerna. Samtidigt började freds rörelsen koppla samman kärnkraft och kärnvapen.

I slutet på 1960-talet skrev Sverige på FN:s icke-spridningsavtal och förband sig att inte skaffa kärnvapen. Risker för världskrig hade minskat och behovet av inhemsk försörjning av uran var inte längre aktuellt. Kärnkraften var på väg att etableras på marknaden och ASEA och delar av AB Atomenergi blev ett halvstatligt bolag, ASEA-Atom. Resterande delar av AB Atomenergi blev ett slags forskningsinstitut. Under 1960-talets andra hälft påbörjades en utbyggnad av kärnkraft med lättvattenreaktorer i Oskarshamn och Ringhals. Medan staten fortsatte att driva den svenska linjen med en tungvattenreaktor i Marviken, bedrev industrin en självständig utbyggnad av fem lättvattenreaktorer. I maj 1970 avbröt regeringen uppförandet av Marvikens kärnkraftverk, den svenska linjens sista projekt. Regeringskansliets intresse för en utveckling av bridreaktorn hade upphört och man ansåg att det var industrins uppgift att bedriva ett sådant utvecklingsarbete. AB Atomenergi fick inga ekonomiska medel för att sätta upp en ny forskningsreaktor. Bridreaktorn fungerade dock fortfarande som en sammanhållande vision för verksamheten.

I början på 1970-talet växte sig miljörörelsen stark

och den kritiserade kärnkraften. Frågan om det radioaktiva avfallet drog också till sig allmänhetens uppmärksamhet. Från att plutoniumet hade ansetts vara en resurs som bränsle i olika sorters reaktorer blev avfallet betraktat som ett svårlost problem. I början på 1970-talet diskuterades kärnkraften och riskerna med plutonium och avfallsproblemet i stort livligt i riksdagen. I debatten var bridreaktorn det stora hotobjektet. Kärnkraftsfrågan drevs av centerpartiet. Socialdemokraterna som länge stött utvecklingen av bridreaktorn vände helt om. Industriminister Rune Johansson förnekade att det skulle finnas planer på att bygga en bridreaktor i Sverige.

1976 vann de borgerliga på grund av centerns kärnkraftskritik. Den nya regeringen beslutade om villkorlagen som innebar att innan det fanns en lösning på hur kärnkraftsavfallet skulle hanteras fick ingen ny reaktor laddas. Villkorlagen innebar att frågan om avfallet hamnade hos tekniker och specialister. Centerns väljare blev missnöjda när partiet försökte hålla samman den borgerliga samlingsregeringen. Anti-kärnkraftsrörelsen, fredsrörelsen och stora delar av det socialdemokratiska partiet var starka motståndare till upparbetning på grund av säkerhetsriskerna. Regeringens krav på säker förvaring ledde till att kraftindustrin startade projekt. Kärnbränslesäkerhet. Bolaget Svensk Kärnbränslesäkerhet, SKB, fick uppdraget att undersöka möjligheterna för en säker förvaring. När beslutet om att hålla en folkomröstning om kärnkraften kom hade bridreaktorn i stort sett försvunnit ur den politiska debatten, även om den nämndes i tidningsartiklar och böcker om kärnkraftens risker. Även i andra länder lades bridprojekten ned på grund av tekniska svårigheter, ekonomisk olönsamhet samt politiska och militära ställningstaganden.

Maja Fjaestads avhandling belyser svårigheten med att analysera hur olika aktörer som medverkar i planer för stora tekniska system agerar. Jag tycker att hon har lyckats följa händelserna om bridreaktors uppgång och fall, även när tydlig information om olika personers ställningstagande saknas.

Det politiska arbetet ”drabbas” av förändringar som är svåra att förutse och att hantera inför allmänheten. Det kan vara nya rapporter med information som tvingar fram nya överväganden. Kärnkraftsolyckan i Three Mile Island i Harrisburg i USA inträffade endast några timmar efter beslutet hos Statens kärnkraftsinspektion, SKI, att tillåta bygget av tolv reaktorer och ladda dem. Olyckan i Harrisburg ledde till beslutet om folkomröstning om kärnkraften 1980.

En aspekt är att utveckling av ny teknik oftast är en fråga om visioner och utvecklingsarbete utan planerat slutdatum. Vissa tekniker och vetenskapsmän håller sådana idéer levande även om samhället i stort är ointresserat om det verkar orealistiskt. Många projekt läggs ned på grund av ekonomiska skäl och glöms bort. Avhandlingen visar att visionen om bridreaktorn inte är bortglömd men att det för närvarande saknas bra argument att driva ett utvecklingsprojekt.

Det märks tydligt i avhandlingen att nationella aspekter är mycket viktiga. Om Sverige skulle uppfattas som en framstående industrination skulle det krävas en satsning på avancerad kärnkraft med inhemskt utvecklingsarbete. Nationell prestige var också viktig i andra länders engagemang för att utveckla bridern. Frankrikes försöksreaktor Phénix drevs åren 1986–1997 trots flera tillbud och natriumläckage.

Maja Fjaestad funderar över om antikärnkraftsrörelsen och miljörörelsen fick en särskilt stark ställning i Sverige jämfört med andra länder i Europa. En fråga som kan man ställa sig är hur människor uppfattar säkerhet och om man kan lita på experter. Hur bedömer allmänheten möjligheterna att styra riskabel teknologi?

Till sist kan vi också konstatera att även om bridern inte nämns numera så är ju kärnkraftens framtid fortfarande ett relativt levande debattämne, dock i mindre grad än på 1970-talet. Sista ordet om den planerade slutförvaringen av utbränt kärnbränsle i berggrum och kopparcisterner är tillräcklig för att skydda oss och kommande generationer lär inte vara sagt.

Göran Sjögård, Lund

RECENSIONER

Stefan Bohman: *Att sätta ansikte på samhällen. Om kanon och personmuseer*. Carls-son Bokförlag, Stockholm 2010. 189 s., ill. ISBN 978-91-7331-339-1.

”Keep moving! Keep moving!” monotont upprepat av alla vakter och en ändlös, långsam ström av människor genom George Washingtons herrgård MT Vernon är idag det enda jag kommer ihåg från ett besök där år 1994. Det är någonting märkligt med personmuseer. Vad är det som gör att vi vill se och gå runt i en känd persons lägenhet eller hus? Oftast har vi aldrig träffat personen ifråga men vill ändå se hur hon eller han bodde. Hur kommer det sig och vad driver oss? Nyfikenhet, naturligtvis, och tron att vi kan lära oss någonting, eller också att vi bara vill göra någonting, få en upplevelse, men jag frågar mig, gränsar inte det hela till voyeurism? Jag har besökt många personmuseer, gått andaktsfullt genom Goethes hem, Einsteins lägenhet, Theodor Roosevelts hus, Franklin Delano Roosevelts egendom samt hans hustru Eleanors, som ligger på ett annat ställe fast i samma by, beundrat allt från skohyllor till spetsnattlinnen i sidan, inredningar, hissar av äldre modell, men särskilt tillverkade för president FDR, som satt i rullstol, har sett almanackor vars blad inte har vänts på länge, utan deras sista synbara blad är personens dödsdag, och lyssnat till oräkneliga ”sanna” historier av olika slag. Historier, ”autentiska föremål” i ”autentiska privathem” och uppmaningen att inte stå stilla, dåtidens objekt kryddade med dåtidens skvaller knutet till en känd person är fascinerande och kommer nog alltid att vara det.

Stefan Bohman har tagit sig an frågan varför vi så gärna vill ”trampa samma golv som Strindberg” (s. 95) och komma författare, tonsättare och ja, t.o.m. misslyckade amerikanska presidenter in på livet. Kända personer som kanon, deras föremål och hem som förevisas som autentiska för besökare i form av personmuseer, varför de finns och hur och när de kom till diskuterar han i sin bok *Att sätta ansikte på samhällen. Om kanon och personmuseer*. Boken är indelad i nio kapitel och Bohman,

som erfaren museimänniska, guidar oss skickligt genom boken som om det i själva verket vore utställningar och personmuseer. Han redogör inte enbart för hur många personmuseer som finns, var de ligger och hur de ser ut och när de kom till, utan han diskuterar även varför vi människor så gärna vill ”personifiera företeelser i samhället” (s. 11) och sätta ansikten på dem. Han koncentrerar sig framförallt på tonsättare, som han har en gedigen kunskap om och som man som läsare förstär är ett av hans stora intressen.

Bohman konstaterar att de flesta av personmuseerna har tillkommit i vår egen tid (s. 25) och speglar alltså vårt behov av *Genius loci*, vilket är intressant. Han beskriver tillkomsten av t.ex. Griegmuseet, Ibsenmuseet, Bartókmuseet, Wagnermuseet och Mendelssohnmuseet. Arbetet med att rekonstruera, leta efter originalföremål till dessa museer samt frågor om äkthet eller autenticitet diskuteras. Som exempel kan nämnas svårigheterna som en matta eller en gardin kan förorsaka. Ska det vara den gardin som hängde där när personen levde? Är det bättre att visa en gardin så som personen såg den? Men då är det ju kopior men färgen stämmer och ger rätt känsla. ”Vad vill vi ha som besökare – det äkta föremålet eller det äkta utseendet?” (s. 101). En annan intressant diskussion gäller de instrument som finns i tonsättares personmuseer, nämligen bevarade klaviaturinstrument som tillhört kompositörerna. Är de renoverade eller inte och går det fortfarande att spela på dem (s. 46)? Bohman tar här upp en viktig fråga, låter de så som de lät när kompositörerna faktiskt satt vid dem och spelade? Hör vi instrumenten så som de själva hörde dem? Visst, Grieg spelade vid just det pianot, fast då var det inte 100 år gammalt! (s. 50). ”Museichefer och anställda vill generellt stärka känslan av *Genius loci*. Detta parat med att publiken själv vill få denna känsla förmedlad” (s. 82). Bohman, som själv är chef för ett personmuseum, konstaterar detta med en självinsikt som gör att jag ler och njuter av att läsa boken.

Många aspekter kommer fram som just är explicita för personmuseer, som t.ex. frågan om att bevara hela hemmet i dess ursprungliga skick för framtiden, sam-

tidigt som man öppnar det och gör det tillgängligt för besökare, låter dem trampa samma golv; det går inte riktigt ihop. Många besökare sliter på den känsliga miljön, och till sist finns kanske ingenting kvar av det ursprungliga, äkta.

Intressantast är kapitlet där Bohman beskriver tillkomsten av Museum im Mendelssohnhaus i Leipzig 1997. Här beskriver han inte enbart tillkomsten av ett kompositörsmuseum utan även vägen dit, som var kantad av antisemitism orsakad i stort sett av en kompositörskollega, nämligen Richard Wagner (s. 153). När Felix Mendelssohn dog 1847, endast 38 år gammal, ansågs han vara en av de mest betydelsefulla kompositörerna i Tyskland. Wagners skrift *Das Judentum in der Musik* från 1850 var ett angrepp på judar i största allmänhet men på Giacomo Meyerbeer och Felix Mendelssohn i synnerhet. Denna skrift användes sedan flitigt under 1930- och 40-talen, ”nazisterna byggde ut Wagners antisemitiska resonemang” (s. 154) och Bohman visar att det antisemitiska språkbruket, som även förekom i Sverige, hängde kvar fram till mitten av 1980-talet. ”Den medvetna antisemitismen bleknade, men dess stereotyper överlevde” (s. 161).

Det finns dock element i texten som dämpar läsupplevelsen för mig. Bohman använder ordet *neger* (min kursivering) på flera ställen i boken utan att reflektera eller förklara varför han använder sig av ett äldre språkbruk och varför han väljer att göra så. På sidan 67 finns det en satirisk bild ur en tysk tidning där man bl. a. ser Beethoven som blickar ner från ett moln på en orkester där det ingår en svart altsaxofonist. Den tyska texten lyder: ”Heut’ ist’s gut dass ich taub bin.” Skämt i Tyskland år 1927 var ofta rasistiska och den tyska texten är entydig, fast ordet *neger* nämns inte. I Bohmans bildtext kan vi sedan läsa: ”Kulturelitens satir över folkkonserterna 1927. To m en neger spelar. Beethoven konstaterar i sin himmel ’Nu är det bra att jag är döv.’” Eftersom ordet inte nämns i den tyska texten, så förstår jag inte varför Bohman gör det. Om man kallade svarta så på den tiden så betyder det inte att det är fritt fram att göra det nu, det har ingenting att göra med autenticitet. Med detta vill jag återknyta till vad jag sagt tidigare. Det är en läsvärd bok Stefan Bohman har skrivit om personmuseer, han har fyllt en lucka tycker jag och jag kommer i fortsättningen att njuta av att besöka museer över kända människor, men nu utan dåligt samvete!

Margrit Wettstein, Göteborg/Stockholm

Johan Knutsson & Peter Segemark (foto): *I ”hemtrefnadens” tid. Allmoge, nationalromantik och konstnärligt nyskapande i arkitektur, möbler och inredningar 1890–1930.* Nordiska museets förlag, Stockholm 2010. 223 s., ill. ISBN 978-91-7108-542-9.

Den som är utan ett eget hem med alla dess tillhörigheter är också i mycket hög grad identitetslös, även om tak över huvudet är ordnat. Distinktionen mellan bostad och hem blir påtaglig vid läsningen av Johan Knutssons bok *I ”hemtrefnadens” tid*. Bostaden blir inte fulländad förrän den blir ett hem, och ett hem är fyllt av betydelsebärande symboler och identitetsmarkörer. Under 1900-talets första decennier stod just orden hem och hemtrevnad i centrum i många sammanhang. Vad som framhölls som det idealiska goda hemmet under denna tid var ett hem som var starkt inspirerat av landsbygdens äldre byggnadskultur och inredningar. Allmoge hade under urbaniseringens och industrialismens epok blivit ett stilideal.

Boken har en lång undertitel: *Allmoge, nationalromantik och konstnärligt nyskapande i arkitektur, möbler och inredningar 1890–1930*. Denna undertitel täcker dock in hela det spektrum som Knutsson skildrar. Han har gått i närkamp med vad han benämner ”allmogeromantik”, som han menar präglade både arkitektur och heminredning under 1800-talets slut och 1900-talets inledande decennier. ”Nationalromantik” är den gängse arkitekturhistoriska termen för den stil som präglade mycket av byggandet vid 1900-talets början. Knutsson lirkar upp detta begrepp och visar hur nationalromantiken var sammansatt av formelement som hämtades dels från fornnordiska ornament och föremål, dels från samtidens uppfattning om vad som utmärkte böndernas – allmogens – traditionella bostäder och heminredning.

Allmogen förstådd som självägande bönder kom att bli ett ideal vid 1900-talets början som romantiserades i många sammanhang. Knutsson visar hur den materiella kultur på landsbygden som samtidens kulturelit ville se som lokal, regional och inhemsk ofta var nyskapelser som vilade på en ganska vidlyftig blandning av uråldriga lokala mönster, äldre högreståndskultur, samtida industriprodukter och importerade varor som kunde komma långväga ifrån. Genom romantiska idealuppfattningar och konstruktioner tolkades landsbygdens materiella kultur som något ålderdomligt, ursprungligt och eftersträfvansvärt. Dalarna kom att stå i centrum

för allmogeromantiken, och mycket av det Knutsson beskriver är exempel hämtade från just Dalarna.

Boken är disponerad i fyra kapitel, där Knutsson först introducerar epoken och sina syften och frågeställningar, sedan presenteras vad han kallar ”upptäckten” av allmoge hem och folkkonst. I det tredje och mest omfattande kapitlet får läsaren en noggrann genomgång av objekt från epoken vars arkitektur och inredning präglas av allmogeromantik, och i det fjärde och avslutande diskuterar Knutsson myterna kring allmoge och folkkonst.

Boken omfattar ganska detaljerade materialbeskrivningar, och resonemang om bakgrunden till allmogeromantiken. Här väver Knutsson ihop hur företeelser som den framväxande hembygdsrörelsen och nationalföreningen mot emigration använde sig av landsbygdsbefolkningens bostäder och inredning för att hävda ett svenskt kulturarv som fick bli utgångspunkt för nyskapade stilideal. Det svenska allmogearvet – enligt detta nya stilideal – framhölls som något som både höll samman nationen, och skapade hemtrevnad.

Läsaren möter några mycket välkända kulturpersonligheter som Ellen Key, Karin och Carl Larsson samt Anders och Emma Zorn. Arkitekter som Isac Gustaf Clason, Lars Israel Wahlman och Gustaf Ankarcrona får också stort utrymme. Ett av Knutssons syften med boken är att beskriva och förklara de förlagor som inspirerade arkitekter och konstnärer, och som en följd av detta också blottlägga själva den konstnärliga processen där byggnadsverk, möbler och annan inredning kom till. Här beskrivs också några numera ganska okända konstnärer, som den mångsidige Oskar Lindberg. Även personer som främst rubriceras som hantverkare, som de murare som uppförde de konstfärdigt framställda kronskorstenar som Knutsson ägnar mycket uppmärksamhet, skulle kunna kallas konstnärer med tanke på de hantverksmässigt och formmässigt avancerade alster som de framställde. Just dessa märkliga skorstenar blir också ett exempel på hur det tidiga 1900-talets allmogeromantik fick ett ålderdomligt hantverk att leva vidare.

Att i ord fånga vad som är en handens kunskap är en vanskelig uppgift, men de exempel som Knutsson valt blir illustrativa för hans teser. Läsaren får även följa den konstnärliga processen hos det välkända konstnärsparet Karin och Carl Larsson, vars hem Lilla Hyttån i Sundborn kom att bli – och fortfarande är – ett heminredningsideal. Paret Larsson blandade friskt, byggde om och målade om både gustavianska stilmöbler och allmogemöbler från Dalarna och därmed skapade de

något nytt men med hög igenkänningsfaktor. Genom olika utställningar, tidskrifter och exponering i kända personers hem blev den nyskapade allmogestilen känd och eftersträvad.

I boken reds också ut hur vissa kulörer kom att bli signalfärger för allmogeromantiken. Den speciella ganska ljusa blå nyans som kallas dalablå eller allmogeblå har enligt författaren inte särskilt gammal hävd i en folklig användning, utan färgens användning spreds bl.a. genom Carl och Karin Larssons försorg. På likartat sätt förhåller det sig med kökssoffan, den möbel som genom exponering i en lång rad populärkulturella sammanhang under 1900-talet har kommit att framstå nästan som hjärtat i ett gammalt svenskt hem. Knutsson visar effektivt hur kökssoffan i den gestalt som den blivit känd inte har så mycket längre anor bakåt än till 1917.

Återkommande i boken är en diskussion om hur folkkonsten och allmogens materiella kultur användes för att skapa en regional särart – och en nationell. I det fjärde och avslutande kapitlet resonerar författaren om bruket av allmogekulturen i olika syften. Han berör det faktum att det inte bara var i Sverige som detta förekom, trenden var internationell. Egenskaper som ”ursprunglig” och ”äkta” i inrednings- och byggnadskonst var eftersträvarvärda överallt. Det inhemska betraktades som laddat med goda egenskaper, medan det som var importerat – som var av godo på sin hemmaarena – blev något negativt när det förflyttades. Knutsson använder inte ordet historiebruk, men han skriver om bruk och återbruk av föreställningar och berättelser. Som helhet är boken ett exempel på att inte bara föreställningar och berättelser utan också materiella ting och mönster ingår i vad som kan inkluderas i ett historiebruk och därmed användas i olika syften. Att syftena skiftar mellan epoker blir mycket tydligt utifrån Knutssons exempel.

Johan Knutsson, som har en yrkesbakgrund som museiman och nu är professor i möbelkultur, är oerhört kunnig inom sitt område. Han har också förmågan att förmedla sina kunskaper, och skriver ofta i en dialog med läsaren. Kommentarer som ”vi återkommer till det” vägleder läsaren genom en faktsäckad framställning. Orts- och personregister hade ytterligare ökat bokens användbarhet. Likaså hade en karta över Dalarna med de objekt som beskrivs i boken varit på sin plats, det skulle ha blivit en effektiv bild över de nätverk mellan nyckelpersoner och platser som boken beskriver.

Också idag är bostaden och hemmet i centrum, precis som vid 1900-talets början. Men slående är att det nu är ordet *bostad* som är centralt, inte *hem*. Bostaden har

blivit en handelsvara och ett forum där kapital samlas och förmeras. Eventuell vinst vid försäljning är central vid en presumtiv köparens värdering av en bostads olika egenskaper. Ordet hemtrevnad däremot har helt fallit ur vokabulären. Hemtrevnad är inte en egenskap i boendet som nutidens kulturpersonligheter framhåller när de visar upp sina bostäder i massmedier. Delar av allmogeoromantiken lever dock kvar, men i förändrad form. ”Allmogelister” och ”allmogekek” är frekventa ord i mäklarnas annonser, vad som avses kan vara lite oklart, men förleden allmoge är helt klart positivt laddat. Kanske kan Knutsson framöver ta sig an att granska hur allmogeoromantiken yttrar sig idag, men nu inte i kulturelitens bostäder utan hos andra grupper. Allmogeoromantik ger fortfarande identitet i boendet för många och kan förändra en bostad till ett hem.

Boken är rikt illustrerad med vackra fotografier, de flesta tagna av Peter Segemark. På bokens utsida står också författarnamnet och fotografnamnet med samma dignitet, en helt rättvis markering av bildernas betydelse för helheten. Bokens formgivning, med den textila ryggen i en färg och material som signalerar oblekt linne som en extra accent, samspelar effektivt med dess innehåll. Johan Knutsson och Peter Segemark har lyckats med att göra en bok som är både en vacker s.k. coffetablebok och ett mycket lärt verk som ger nya insikter och perspektiv på ett välkänt ämne.

Karin Gustavsson, Malmö

Lars-Eric Jönsson: *Berättelser från insidan. En essä om personliga erfarenheter i psykiatrins historia*. Carlsson Bokförlag, Stockholm 2010. 154 s., ill. ISBN 978-91-7331-355-1.

Med boken *Berättelser från insidan* lyfter etnologen Lars-Eric Jönsson fram personliga berättelser om den psykiatriska vården, sedd ur patientperspektiv. Bakom den suggestiva titeln ryms en essäistiskt hållen och mycket engagerad betraktelse över vården av psykiskt sjuka under ett sekel, så som den förmedlas i litterära berättelser.

I de officiella dokumenten, som exempelvis patientjournalerna, saknas ofta patientens perspektiv. Om den finns med är det i form av citat som valts ut med ett särskilt syfte – patientens röst är ”hårt redigerad och villkorad”, som Jönsson påpekar. Inte bara i vårdens

praktik utan också i forskningen hamnar den psykiskt sjuke därmed i underläge och i maktlöshet. För att råda bot på detta vänder Jönsson sitt intresse mot publice-rade berättelser, både självbiografiska och fiktiva, som förmedlar personliga erfarenheter av psykiatin. Målet är att i viss mån kunna representera det perspektiv som annars har svårt att hävda sig i forskningen kring psykisk sjukdom och anstaltsliv. I *Berättelser från insidan* diskuteras dessa erfarenheter utifrån ett trettiotal romaner, självbiografier och biografier, där författare som Amalie Skram, Elgard Jonsson, Dagny Sundgren och Astrid Väring särskilt träder fram, men även t.ex. Åsa Moberg, Kerstin Thorvall, Marianne Ahrne och Einar Mår Gudmundsson.

Studien är disponerad som ett sjukdomsförlopp. Efter den fyndigt betitlade ”Inskrivning” – som fungerar som både förord och inskrivning – följer ”Intagning”, ”Kunskapsobjekten”, ”Att vara där”, ”Tillbaka” och så slutligen ”Utskrivning”. Inom detta förlopp diskuteras de olika skildringarna gemensamt. Det finns för- och nackdelar med en sådan disposition. Fördelen är att också denna studie blir en berättelse att läsa och engagera sig i, en berättelse som strävar efter att lyfta fram gemensamma mönster. Utifrån kronologin och tematiken framträder en generaliserad bild av upplevelsorna av sjukdom och framför allt av institutionen, sjukhuset och dess vård. Jönsson gör fina iakttagelser av anstalten i relation till den intagna, och också av de intagnas relation till varandra. Instängdheten och isoleringen diskuteras, liksom patientens kunskapsproduktion som en möjlig ”motmakt, ett sätt att ta konflikt med anstalten genom att utsätta den för samma procedur som han eller hon själv är föremål för”.

Nackdelen med dispositionen är att berättelsernas individuella drag riskerar att underdrivas till förmån för den större bilden. Även om upplevelsorna av anstalten förefaller förhållandevis lika över tid – Jönsson påpekar att anstaltslivets villkor ger ”ett påfallande trögörsligt intryck” – är skillnaderna också stora mellan de olika berättelserna. Dessa skillnader är Jönsson självfallet medveten om, men trots det bidrar själva dispositionen till att dölja dem. Ett problem som hänger samman med det är att berättelserna inte alltid får komma till sin rätt som enhetliga och konstnärliga verk. Detta, som för mig som litteraturvetare är problematiskt, visar vilka olika utgångspunkter vi har i våra respektive discipliner. Dessa skillnader innebär att vi använder olika metodik och kommer fram till delvis olika resultat när vi studerar sjukdomsberättelser – och det visar hur givande det är

att vi alla deltar i diskussionen och låter den berikas av olika ämnesperspektiv.

Lars-Eric Jönssons attityd i boken är ödmjuk och sympatisk, tonen är nyfiktet resonerande och öppen för olika tolkningsmöjligheter. Ibland kan jag tycka att han är en smula orättvis mot Amalie Skram, när han gör henne till framför allt en representant för borgerligheten och i betydligt lägre grad tar hänsyn till hennes kvinnliga perspektiv, kampen mot ett manligt dominerat samhälle som låser in huvudpersonen för att hon inte har tillräcklig ”självbehärskning”. Jag skulle också gärna ha sett en utvidgad diskussion om den högst intressanta djurmetaforiken. ”De andra” sjuka – de som är värre därän än huvudpersonerna – blir inte sällan i skildringarna konstruerade som en grå massa: irrationella, aggressiva, obegripliga, djuriska och omänskliga. Jönsson citerar Astrid Våring när hon i romanen *Du skall icke dräpa* (1946) skriver om huvudpersonen Göstas möte med de sjuka på avdelningen: ”Runt omkring honom samlades några varelser med slocknad blick och djuriska läten, som man knappt längre kunde kalla människor, då allt som gav människovärde länge sedan förintats.” Det är en problematisk textpassage som Jönsson brottas med, och här hade diskussionen vunnit på att tydligare ta hänsyn till sådant som perspektiv och fokalisering – dvs. hur orden färgas av huvudpersonens känslor. Utsagan behöver inte läsas som författarens åsikt. Våring fortsätter med att beskriva hur de sjuka tvingas dricka ur toalettstolarna, eftersom ingen lyssnar på deras böner om att få dricksvatten, och det menar jag indikerar att dessa inte ”är” djur utan snarare att de tvingats in i en djurisk roll av en inhuman omgivning. Från en annan roman av Astrid Våring, *I som här inträden* (1944), lyfter Jönsson fram hur huvudpersonen Tomas Eckert ser de andra sjuka som ”en skock apor” och ”människodjur”, men han tar inte hänsyn till Tomas utveckling, där han så småningom söker det ”mänskliga och beklagansvärda” hos sina medpatienter och inte längre ser på dem ”som på smutsiga djur utan som på människor [...], olyckliga medmänniskor”. Det hade nog funnits fog för att något mildra den lite misstänkliggörande tonen gentemot Våring.

I kapitlet ”Tillbaka” kopplar Lars-Eric Jönsson berättelserna till deras tid och visar förtjänstfullt hur de är en del av, och ibland en reaktion på, sin tids psykiatridebatt. Det blir en riktigt spännande diskussion; exempelvis diskuterar Jönsson romanen *Sjuka själar* från 1949, som gavs ut som en positiv motberättelse till Astrid Vårings kritik av sjukvården, och det på ett kortlivat förlag som

också gav ut den officiella boken *Modern svensk sinnessjukvård* (1949). Denna historiska contextualisering hjälper till att fästa blicken på de erfarenheternas individualitet som Jönsson är ute efter.

Med *Berättelser från insidan* visar Lars-Eric Jönsson vilken möjlighet litteraturen har att hjälpa oss att förstå och diskutera mänskliga villkor, som exempelvis sinnessjukdom och inläsningen på institution. Som Jönsson så klokt påpekar är det bara vissa patienters berättelser vi kan nå denna väg – de som kan tala och uttrycka sig, och i många fall de som är på tillfälligt besök på institutionen och sedan tillfrisknar och kan åka hem igen. De andra, mer radikala motrösterna eller motberättelserna till den officiella psykiatriska berättelsen är svårare att få ta del av. Men vi kan i alla fall nå en bit på vägen.

Katarina Bernhardsson, Lund

Anders Ekström: *Viljan att synas, viljan att se. Medieumgänge och publik kultur kring 1900*. Stockholmia förlag, Stockholm 2010. 278 s., ill. ISBN 978-91-7031-225-0.

Idéhistorikern Anders Ekströms bok *Viljan att synas, viljan att se* är en tvådelad studie av borgerlig offentlighet under åren kring sekelskiftet 1900. Ekström tar avstamp i vår tids internet och s.k. sociala medier. En utgångspunkt är att det inte finns någon vilja att synas om det inte samtidigt finns en vilja att se. Ekström pekar också på hur dagens sociala medier har förskjutit relationen mellan offentligt och privat. Frågan som han ställer sig är hur sådana förskjutningar kan undersökas över tid.

Boken är upplagd i två delstudier. Den första handlar om hur nya offentligheter, mötesplatser och sociala former uppstod när cykeln introducerades och blev vanlig under åren kring sekelskiftet 1900. Den andra delstudien rör sig kring det som Ekström kallar förströelseindustrin vid samma tid och de sociala umgängesformer som denna gjorde möjlig. Exempel hämtar han framförallt från Stockholmsutställningen 1909.

Anders Ekström är intresserad av det offentliga livets sociala former och den uppträdande och rörliga karaktären i denna socialitet. I den första delen handlar det till stor del om visualitet och kön. Källan till detta avsnitt är framförallt tidskriften *Hjulsport* som gavs ut 1892–1901. Tillsammans med spårvagn och järnväg var cykeln ett nytt mekaniskt transportsätt som flyttade referensramen för den möjliga mänskliga rörelsen. Denna rörelse kunde uppfattas som onaturlig eftersom

den överskred människans egen hastighet. Vad gjorde den höga hastigheten med människan, hur påverkades organismen i en fart som människan i sig själv, utan hjälpmedel, inte kunde uppnå? Men cykeln uppfattades också som ett hälsobringande redskap och ett sätt för den urbana människan att lämna staden för naturen.

Rörelse var ett starkt värdeaddat ord vid sekelskiftet 1900. Samhället tycktes vara i rörelse. Människorna likaså. Vanor, umgängesformer, sociala relationer verkade också utmana äldre, till synes fasta, värden. En sådan rörlig kategori var kvinnan, dvs. kvinnan som kallades ”den nya”. Hon var förstås rörlig, självständig och ibland velocipedburen i det borgerliga stadsrummet. Att vara kvinna och cykla verkar ha inneburit att vara fri, emanciperad. Men som visuellt objekt var hon starkt bunden till sin kropp, som betraktades och bedömdes. Inte sällan sågs den med sexuella förtecken. En arbetande kropp var dessutom, i ett borgerligt perspektiv, påfallande underklassig och manlig. Utifrån en sådan synvinkel, vad var då ”den nya kvinnan”?

Med sina exempel tagna från cyklande kvinnor ger Anders Ekström flera bra ingångar till svårigheten för dessa kvinnor att frigöra sig, inte bara från sina hem utan också från stereotypa kvinnoroller som stillasittande, inaktiva varelser långt ifrån den borgerliga offentlighet där bl.a. medborgarskap utövades. Kvinnor, framförallt ensamma kvinnor, på offentliga platser var vid denna tid problematiska. Antingen kunde de betraktas som osedliga eller så uppfattades de som okvinnliga, på gränsen till ett slags män.

Den ”nya” kvinna som *Hjulsport* och Anders Ekström skriver om är ett urbant fenomen. I den mån det omgivande landskapet ”finns” är det i egenskap av en plats att besöka och finna ro i. Som läsare undrar man förstås hur det stod till på landsbygden där cykelns betydelse vid samma tid är omvittnad, inte minst för den politiska och fackliga rörelsens framgångar.

Bokens andra del handlar om kommersiell popukultur med exempel från Stockholmsutställningen 1909. En nyhet på denna utställning, efter svenska förhållanden, var en särskild nöjesavdelning. Här kunde man åka vattenrutschbana, se en rörlig statistikutställning och uppleva en multimediashow som visade den amerikanska staden Johnstowns undergång osv. Här var publiken inte bara åskådare utan också sedda och en del av attraktionerna. Tillsammans med exotiska kroppar, katastrofer (som Johnstowns undergång), miniatyrer och jättar, rörliga vyer och celebriteter skapades ett offentligt landskap av förundran och annorlundaheter.

Världen förefaller ha komprimerats och gjorts tillgänglig för åskådarna. Ekström pekar på ett nytt slags offentlighet och medieumgänge där inte minst celebriteter av olika slag kom att spela en viss roll. Miniatyrer och vaxdockor, liksom kändisreportagen skapade en offentlighet av delvis intimiserande karaktär.

Det här är en i många avseenden intressant och väl-skriven bok. Den erbjuder helt enkelt god läsning och ger delvis nya infallsvinklar på urbana offentligheter. Som läsare kan man dock fundera en aning på det s.k. källäget.

Avsnittet om den cyklande kvinnan bygger till stor del på en läsning av tidskriften *Hjulsport*. Det är ett tacksamt material och inte svårt att fascineras av. Ekström tycks mig dock en aning *för* fascinerad. I själva verket känns det som om nästan all empiri är hämtad från tidskriften. Visserligen kontextualiseras den framgångsrikt men studien lider ändå av intrycket att det är *Hjulsport* som är undersökningsobjektet snarare än den cyklande kvinnan. För hur stora växlar (sic!) kan man dra på en enda tidskrift under en begränsad period? I det avseendet hade det varit klädsamt med ett par källkritiska reflektioner liksom ett par anknytningar till den litteratur som trots allt finns om cyklandet kulturella betydelser.

Beträffande den cyklande kvinnan verkar *Hjulsport* dessutom framförallt ge uttryck för en manlig blick. Kvinnan på hjul kommer sällan eller aldrig till tals. Hon betraktas och bedöms. Envägskommunikationen är påfallande. Är viljan att synas lika stark som viljan att se? Ekströms undersökning ger inte svaret utan är framförallt fokuserad på det senare. Eventuellt kan de cyklande kvinnorna ha drivits av en vilja att bli sedda. Men undersökningens material ger knappast mer än antydningar till att så var fallet. På det stora hela tycks det mig som att det är de betraktande som Ekström studerar och att de betraktade liksom återfinns i de betraktandes ögon.

Fast det är inte så svårt att leva med denna begränsning. *Viljan att synas, viljan att se* är som sagt en lätt-tillgänglig bok med två bra uppsatser. Läst i relief till andra undersökningar av cykelns och de offentliga utställningarnas kulturella betydelser framträder här en historicering och förändring av det offentliga rummet som skapar intressanta referenspunkter för vår egen tids syn på just privat och offentlighet.

Lars-Eric Jönsson, Lund

Peter Ullgren: *Hemligheternas brödraskap – Om de svenska frimurarnas historia*. Norstedts, Stockholm 2010. 338 s. ISBN 978-91-1-302453-0.

Frimureri är något som fascinerar och kittlar fantasin hos många. Exklusiviteten och hemlighetsmakeriet ger upphov till rykten och myter som blir tacksamma motiv inom populärkulturen. Få har väl undgått Dan Browns bok *Da Vinci-koden*, som sedermera filmatiserats med kända Hollywoodstjärnor i huvudrollerna. Möjligheten till kommersiell framgång har också givit upphov till en hel uppsjö av populär- och i många fall kvasivetenskaplig litteratur. Det finns t.o.m. en bok med titeln *Freemasons for Dummies* för den som snabbt vill sätta sig in i ämnet. Att förhålla sig seriöst till ämnet och samtidigt ha ambitionen att nå en bred publik, måste ses som en tämligen svår utmaning för en författare. Historikern Peter Ullgren har tagit sig an uppgiften att ge en populärvetenskaplig skildring över de svenska frimurarnas historia. Boken kom förvisso ut lagom till Svenska Frimurare Ordens 275-årsjubileum, men författaren säger sig själv vara en fristående och oberoende forskare.

Boken börjar med att läsaren får följa med författaren vid ett besök i Bååtska palatset på Blasieholmen i Stockholm. Här har det svenska frimurarsamhället haft sitt huvudsäte sedan år 1874. Ullgren ger en målande beskrivning av sin vandring genom huset som på olika sätt anspelar på populärkulturella fantasier om frimureriet och skapar på så sätt en atmosfär av mystik: ”Tre män i svart för mig genom salar och våningar i den barockpräglade byggnaden. Det är en blekgrå vinterdag, i fönstren fladdrar dagsljuset svagt. Utanför fönstrens galler ligger Stockholm inbäddat i dimma.”

Samtidigt som Ullgren på detta sätt utnyttjar läsarens förförståelse för att skapa stämning i boken gör han det tydligt att hans ambition är att ”försöka räta ut de falska rykten och överdrifter” som han stött på om frimurarna. Således vill han snarare granska och ge perspektiv på hur frimureriet uppfattas utifrån än att göra en kritisk studie av det svenska frimureriet i sig. Men framförallt vill han berätta om de människor som etablerade och utvecklade frimureriet i Sverige.

Boken är kronologiskt upplagd och består utöver ett inledande kapitel av tre delar som behandlar frimureriet under 1700-talet, 1800-talet och i ”vår tid”. Delarna är dock inte proportionerliga utan är disponerade så att den äldsta historien får störst utrymme varefter text-

massan sedan successivt halveras i följande århundraden. Varför författaren lagt tyngdpunkten på 1700-talet framgår inte. I inledningen ges en kort introduktion till frimureriets rötter i 1700-talets England. Därefter får läsaren genom några färgstarka adelsmän följa hur organisationen introduceras och etableras i Sverige. Det är adliga släktnamn som vi känner igen från traditionell svensk politisk historia samt en rad kungligheter. Vi får möta greve Axel Wrede Sparre, som själv erhöll de tre första frimuraregraderna i Paris och därefter introducerade frimureriet i Sverige. År 1735 grundade han den första svenska frimurarlogen i Sverige, som kom att kallas Greve Wrede Sparres loge. Bland de första tillskyndarna fanns Carl Gustaf Tessin, som var Wrede Sparres svåger. Ullgren uppvisar en stor beläsenhet och sätter in personerna i en samtida kontext, men bitvis blir det svårt att se den röda tråden i textens detaljrikedom.

Särskilt spännande är berättelserna om mystikerna och svartkonstpredikanterna Carl Anders Plommonfelt och Gustaf Björnram som övade stort inflytande i egenskap av Gustav III:s och hertig Karls gunstlingar. Vi får bl.a. läsa om hur Björnram iscensatte en seans för Gustav III och hans sällskap i Lovö kyrka, där han frammanade såväl Gustav II Adolfs som Adolf Fredriks andar. Det hela avslöjades dock senare av livmedikus Sven Anders Hedin som ett skådespel med dolda medarbetare och rökpulver. Björnram, Plommonfelt och andra alkemister och illusionister marginaliserades dock så småningom ur ordensväsendet och när Ullgren avfärdar deras verksamhet som tokerier och humbug följer författaren frimurarnas egen historieskrivning. Detta är problematiskt eftersom det innebär att det är vinnarnas historia som förmedlas.

Också i skildringarna av frimurarnas barnhus tenderar författaren att lägga sig nära frimurarnas egen självbild. Verksamheten beskrivs som ett uttryck för socialt patos; en möjlighet för frimurarna att visa upp sig som en omsorgsfull och humanitär orden. Det vore intressantare om författaren istället hade utvecklat resonemanget kring det citat där det framgår att en av målsättningarna med barnhuset var att ”vinna en tillökning av gagneliga arbetare i ett folklöst land”.

Under 1800-talet skedde en viss social breddning inom frimureriet. Det fanns dock en tydlig hierarki i landsortens loger där de förmögna köpmännen hade de högre positionerna medan de ringare hantverkarna fick nöja sig med de lägsta platserna i organisationen. Med undantag av att logen *Gula Rosen*, som under några år i slutet av 1700- och början av 1800-talet hade varit

öppen för kvinnor ur samhällets elit, kom frimureriet också under 1800-talet att fortsatt vara en exklusivt manlig arena. Istället för att problematisera den manliga exklusiviteten gör sig Ullgren återigen till försvarstalarare för frimurarna. I slutkapitlet skriver han att ”ur historisk synvinkel är det emellertid viktigt att framhålla att frimurarnas välgörenhetsinsatser aldrig gjort någon åtskillnad mellan män och kvinnor”.

Ett mer självständigt och intressant perspektiv antyds när författaren skriver om synen på kvinnan i frimuraren Ludvig Ahlbergs hymner *Qvinnan* och *Det täcka könet*. Här är han inne på att kvinnorna i frimurarsångerna på olika sätt var spegelbilder av förtjänster som frimurarna själva hyllade. Detta skulle med fördel ha kunnat utvecklas till ett eget kapitel om maskulinitet och femininitet inom frimureriet.

Ett särskilt kapitel har avsatts för frimurarna inom folktron. I sin genomgång av uppteckningar från landets olika folkklivsarkiv kan författaren se olika återkommande teman, såsom frimurarnas övernaturliga egenskaper, deras törst efter människoblod och offer av människokött till hundturken. Flera spännande exempel ges in extenso, men någon djupare analys följer inte. Detta är lite synd, för en sådan analys skulle kunnat ligga till grund för det nästkommande kapitlet om pressens syn på frimurare.

Bokens avslutande kapitel heter ”Svenska biskopar dricker blod”. Här gör Ullgren en genomgång av debatten kring det svenska frimureriet på 1980-talet. Den uppstod i svallvågorna av en mängd avslöjanden om den italienska frimurarlogen *Propaganda Due*, även kallad P2. I denna loge var hundratals män ur landets elit medlemmar. Här återfanns såväl parlamentsledamöter, domare och generaler som bankirer och industrimän. Svenska journalister med Jan Guillou och Göran Skytte i spetsen började nu granska den svenska frimurarorden. Ullgren gör en bra genomgång och sammanfattning av debatten, men hemfaller tyvärr åt att än en gång göra sig till talesman för frimureriets försvar. I denna anda avfärdas t.ex. Göran Skyttes artiklar som ”lösa spekulationer”.

Att skriva populärvetenskapligt innebär inte att man måste värja sig för att använda teoretiska perspektiv. Bra populärvetenskap kännetecknas snarare av att den tillgängliggör vetenskapliga resultat för en bred publik. Ett sätt som kunnat ge berättelsen om frimurarna en analytisk sälta hade varit att använda ett perspektiv där organisationen diskuterades i termer av socialt kapital och sociala nätverk. Det finns flera passager i texten som

med fördel skulle kunna sättas in i en sådan förståelse-ram. I avsnittet om 1800-talet skriver Ullgren bl.a. att frimurarnas hus i landsorten fungerade ”som magneter på uppåtsträvande borgare, eller personer som snabbt ville få tillgång till ett lokalt och regionalt kontaktnät”.

Ett annan intressant ansats, som dessutom skulle frigöra författaren från en historieskrivning som syftar till att skriva ”wie es eigentlich gewesen”, skulle vara att ta utgångspunkt i de populärkulturella fantasierna. Istället för att försöka falsifiera myterna i folktron och massmedia skulle dessa kunna användas för att synliggöra människors rädslor och drömmar.

Peter Ullgrens bok *Hemligheternas brödraskap – Om de svenska frimurarnas historia* är en intressant bok för den som vill veta mer om personerna bakom det svenska frimureriets historia. Boken har i många avseenden också ett stort underhållningsvärde med spännande berättelser av olika sanningshalt. Förhoppningsvis kommer boken att inspirera andra att söka svar på de frågor som de ännu finner vara obesvarade.

Johan A. Lundin, Malmö

Birgitta Roeck Hansen: *Bönder och ståndspersoner. Ågare och brukare av skattegårdar i Färentuna härad 1718–1795*. Nordic Academic Press, Lund 2010. 168 s., ill. English abstract. ISBN 978-91-85509-47-8.

Kulturgeografen Birgitta Roeck Hansen har presenterat en agrarhistorisk undersökning av Färentuna härad på Mälardalen väster om Stockholm under 1700-talet. Häradet består av åtta socknar. Utgångspunkten för studien är den markanta övergången inom jordbruket under tidigt 1700-tal från jord ägd av kronan till jord köpt av ståndspersoner eller bönder. Denna process när kronans jord såldes ut går under benämningen skatteköp. Det rör sig om en kraftig privatisering av jordägandet som staten gav möjlighet till i anslutning till kriget och de stora krigsförlusterna under det tidiga 1700-talet. Staten behövde pengar till krigföringen och till landets nyuppbyggnad efter krigsåren. Tanken var att jordens skötsel och avkastning skulle förbättras genom denna försäljning och det skulle även främja statens skatteintäkter. Författaren följer utvecklingen av skatteköpen 1718–1795 och jämför hela tiden ståndspersoners jordinnehav med böndernas. Ståndspersonerna utgjordes i första hand av statliga ämbetsmän. Källmaterialet för undersökningen utgörs av kronans jordeböcker, skat-

teköpshandlingar, lantmäteriakter, mantalslängder och kyrkböcker.

De flesta skatteköpen ägde rum 1718–1721, dvs. åren närmast efter Karl XII:s död. Under dessa fyra år såldes tillsammans 74 gårdar mot endast 35 gårdar under tiden fram till 1795, varav bara två 1767–1795. I skatteköpshandlingarna kan man följa hela processen med budgivning fram till dess att köpet genomfördes. Ståndspersonerna köpte då mer jord än bönderna. Bland ståndspersonerna stod några kvinnor som ägare. De var då oftast änkor. Av skatteköpen år 1718 gick femton till ståndspersoner och två till bönder. Vid budgivningen fanns tjugoen ståndspersoner och tre bönder. Att bönderna kunde ha svårt att hävda sig i konkurrensen märks år 1721. Då var det elva ståndspersoner och lika många bönder som deltog i budgivningen, men av de slutgiltiga köpen gick åtta till ståndspersoner och tre till bönder. Bönderna var i första hand intresserade av att köpa den kronogård som de arrenderade. Ståndspersonerna bosatte sig i omkring hälften av fallen i de socknar där de köpte jord och den kom att brukas av anställt tjänstefolk. För att studera hur socialt integrerade dessa ståndspersoner blev i sina nya socknar har författaren studerat hur ofta de uppträdde som dopvittnen åt bönders barn. Frekvensen minskade ju längre fram man kommer på 1700-talet. Författaren anlägger ett klart mikrohistoriskt perspektiv genom att hon noggrant försöker analysera de enskilda köparna som individer. Detta har i många fall varit möjligt i fråga om ståndspersonerna. Bönderna nämns däremot bara med för- och efternamn och de kan därför inte undersökas på samma ingående sätt på individplanet.

Med hjälp av kartor har författaren velat studera de brukningssystem som förekom. Solskifte med tegindelad odlingsmark var det vanliga i början av 1700-talet. Tvåsådesodling dominerade. Det betyder att den ena delen av åkermarken var besådd medan den andra delen låg i träda. Lantbrukets utveckling under 1700-talet märks genom att åkermarken med spannmålsodling till en viss del ökade på den höproducerande ängsmarkens bekostnad. Spannmål fick en alltmer central roll som skattepersedel jämfört med smöret.

Författaren har också visat på idéer om förbättrad jordbruksproduktion som förekom under 1700-talet. Prästen Jacob Serenius gav år 1727 ut en bok där han pläderar för idéer om modernt jordbruk som börjat förekomma i England vid den tiden. Roeck Hansen har dock i sitt källmaterial inte funnit någon påverkan från de nya idéerna i Färentuna härad. Däremot före-

kom det att ståndspersoners gårdar slogs samman till större enheter.

Den första statliga förordningen om storskifte 1749 hade också som syfte att förbättra jordbruksproduktionen. Avsikten var att bryta upp det gamla tegskiftet och lägga samman det splittrade ägandet ute på åkrarna till större skiften. Storskiftet fick viss betydelse på gårdar tillhörande ståndspersoner medan den tidigare ägosplittningen blev kvar på böndernas ägor i Färentuna härad.

Jämsides med en tilltagande koncentration av ägor för ståndspersonernas del förekom det en ökande hemmansklyvning bland bönderna under senare delen av 1700-talet. En statlig förordning 1747 upphävde förbudet att klyva ett hemman till att bli mindre än en fjärdedel. Målet var att fler människor skulle få möjlighet att försörja sig genom att odla jord. Dessa hemmansklyvningar skedde i stor utsträckning i samband med arvsskiften. 1719 ägde en bonde i genomsnitt en gård medan det vid 1700-talets slut fanns 115 bönder som delade på 41 gårdar. Den tilltagande hemmansklyvningen bidrog i själva verket till att det blev allt svårare för ägarna att försörja sig på jordbruket. Skillnaden mellan ståndspersoner och bönder i fråga om storleken av jordinnehavet tilltog alltså ju längre fram på 1700-talet man kom. Ståndspersonerna kunde producera för avsalu medan bönderna knappast hade något överskott att avyttra utan levde enligt självhushållets principer.

Denna bok har ett kulturhistoriskt intresse genom att den vill spegla jordbrukets utveckling inom en utvald lokal region under nästan ett helt århundrade. Det är en processtudie över lång tid där de sociala skillnaderna i fråga om jordäggande och dess förändringar, i detta fall från kronojord till skattejord, står i centrum. Praxis på lokal nivå utgör fokus men förhållandena där relateras också till lagstiftning, ekonomi och idéer på en nationell nivå.

Anders Gustavsson, Oslo

Therese Nordlund Edvinsson: *Broderskap i näringslivet. En studie om homosocialitet i Kung Orres Jaktklubb 1890–1960*. Sekel Bokförlag, Lund 2010. 256 s., ill. English summary. ISBN 978-91-85767-55-7.

Syftet med Therese Nordlund Edvinssons studie *Broderskap i näringslivet. En studie om homosocialitet i Kung Orres Jaktklubb 1890–1960*, är att ”undersöka hur broderskap konstruerades och reproducerades inom

Kung Orres Jaktklubb utifrån ett genusperspektiv” (s. 10). Hon vill visa ”hur relationer mellan industrimän formades inom en sluten krets” (s. 11), och presenterar tre frågeställningar: ”Vilken roll kunde homosocialitet spela i näringslivet? Hur kunde jakten uttrycka och reproducera en manlig gemenskap i föreningen över tid? Vad hände när kvinnor introducerades i föreningen?” (s. 11).

För att kunna uppfylla syftet och besvara frågeställningarna använder författaren klubbens egna böcker om verksamheten, där även styrelseprotokoll ingår. Hon har också nyttjat material från J. Sigfrid Edströms arkiv (Riksarkivet) och klubbens eget arkiv som finns i Hedströmsdalsarkivet i Kolsva. Analytiskt handlar det om en kvalitativ och hermeneutisk metod, och författaren har bland annat ambitionen att ”leva sig in i texten [materialet] och skapa en förståelse av hur männen tänkte då” (s. 29).

Den teoretiska genomgången utgår från begreppet homosocialitet, och Nordlund Edvinsson avser att använda detta ”för att förstå hur män bygger relationer inom slutna sfärer” (s. 21). Hon hänvisar till olika perspektiv och forskare, t.ex. Eve Kosofsky Sedgwick och Jean Lipman Blumen. Enligt den senare uppstår en omedveten heterosexuell attraktion mellan män som kommer till uttryck genom att en man fattar tycke för en annan man, dvs. någon som liknar honom själv. Homosocialitet handlar med andra ord om en persons beundran av sin spegelbild. Författaren själv ansluter sig till en något mer pragmatisk hållning när hon skriver att homosocialitet ”synliggörs i relationer, genom att individer uttrycker sig på ett liknande sätt i språk, klädsel och livsstil” (s. 22). Men hon säger också att homosocialitet ”består av diskurser och praktiker som inte alltid är uppenbara” (s. 22).

Homosocialitet som begrepp kompletteras med ”broderskap” och ”nätverk”. Det förstnämnda beskrivs i termer av ”ritualiserad vänskap” och ”sambhörighetskultur”, men författaren anser också att broderskap handlar om makt och hierarkier. Det senare ses som en ”social plattform” uppbyggd på interaktion, men inte en jämbördig sådan. Hierarkiska mönster ingår, enligt Nordlund Edvinsson, i nätverk och de kan också vara en förutsättning för deras fortlevnad. För individen är det många gånger nödvändigt att underordna sig för att få tillhöra en viss krets.

Utöver inledningen är boken uppbyggd på 6 kapitel. Det andra, ”Jakt som rekreation: en översikt”, består av en historisk genomgång av jaktens betydelse och orga-

nisation. Författaren behandlar jaktens förändring från behovs- till rekreationsjakt. I kapitlet presenteras även Jaktklubbens medlemmar (vilket enligt Nordlund Edvinsson krävs för att förstå rekryteringen till klubben), och av deras titlar, t.ex. VD, Disponent och Direktör, framgår att det var en klubb för samhällets högre sociala skikt. Det var också relativt länge en sammanslutning för män, men med tiden ville man ha med även kvinnor vid middagarna och den första kvinnliga medlemmen blev Marianne Wallenberg.

I kapitel tre, ”När män blir fåglar: identitet och samhörighet med orrfågeln”, introduceras begreppet identitet och det används för att visa hur man inom klubben skapar en alternativ samhörighet i jämförelse med vardagens strikta sociala koder. Klubben hade, som författaren skriver – och trots medlemmarnas ålder – en studentikos prägel. Medlemmarna kallades för orrtuppar eller orrbröder, och syftet var att upprätthålla orrandan – vilket alltså ofta handlade om att släppa på de hämningar som präglade överklassens vardag. Klubben gjorde sig känd för att vara ”omoralisk” och ”ohämmad” med mycket sprit och festande.

I kapitel fyra, ”Jaktens praktik”, återvänder författaren till jaktens betydelse och hur den utövades inom klubben. Ett tema är återskapandet av manlighet, där attribut som vapen, alkohol och jakthundar hade stor betydelse. Vapen symboliserade både fysisk styrka och krigiskhet, något som avgränsade männen från femininitet. I slutet av 1800-talet ansågs det också mindre lämpligt att kvinnor skulle sysselsätta sig med jakt.

Kvinnors relation till och ställning i klubben behandlas i kapitel fem, ”Direktörshustruns ställning i den informella sfären”. Klubben var, som också nämndes ovan, under lång tid en manlig bastion där man avgränsade sig mot det kvinnliga. Samtidigt ville männen bevisa sin virilitet, vilket bl.a. gjordes genom en sexuell jargong och s.k. fruntimmershistorier där de skröt om sina erövringar. Denna objektifiering av kvinnan utgör en aspekt av den manliga homosocialitet som odlades inom klubben. Med tiden gjorde sig dock kvinnorna gällande och den första kvinnliga medlemmen invaldes vid mitten av 1950-talet. Att klubben redan då var på upphällningen var kanske i sig, som författaren skriver, ”typiskt” (s. 153).

”Broderskapets dynamik” är titeln på kapitel sex och här fördjupas diskussionen kring broderskap, nätverk och homosocialitet. Författaren använder begreppet ”old boy network” för att skildra klubben som en plattform där män inom överklassen kan umgås med släk-

tingar och skolkamrater under fria former samt utbyta information. Klubben fungerade också som en manlig frizon – eller egentligen ett par sådana – dels skogen, dels festlokalen. Här utövades det homosociala relationsarbetet. Författaren behandlar vidare de skämt, upptåg och ”practical jokes” som ingick i verksamheten, t.ex. att bära klänning, och som både bekräftade och utmanade maskulinitet. Ytterligare ett tema är en generationsproblematik, där de yngre hade svårt för att ta till sig de äldre människors intresse och engagemang.

I det sammanfattande kapitlet, ”Ett utforskat område”, redovisas studiens resultat utifrån de inledande frågeställningarna, och författaren diskuterar bl.a. homosocialitetens roll i näringslivet. Här sluter hon sig till att den inte bara handlar om att inkludera män, utan en viss typ av män, nämligen vita, heterosexuella män från högborgerliga miljöer och med framstående yrken.

Nordlund Edvinssons studie har flera förtjänster. Den representerar ett gott empiriskt arbete, där läsaren får en bra uppfattning om klubbens verksamheter, med dess ceremonier och ritualer. Vidare är skildringarna av individuella förhållningssätt till dessa ritualer – alltifrån pådrivande till protesterande – belysande för hur en social sammanslutning (re)produceras. Bilderna är få, men intressanta. De ger läsaren en inblick i både en strikt borgerlig miljö och en frisläppt maskulinitet. Homosocialitet som analytiskt tema är väl valt och författaren kan ge många konkreta exempel på hur denna könade samhörighet både gestaltades och legitimerades. Dessutom har studien en vidare giltighet och kan ge mer generell kunskap om hur homosociala praktiker utformas och vilka (genus)effekter de har – inte minst deras betydelse för reproduktionen av ett klassamhälle.

Några invändningar kan ändå vara på sin plats. Boken präglas av en teoretisk otidlighet som kan ha att göra med att den inte placeras in i eller relateras till en specifik forskningstradition. Istället har den en eklektisk karaktär, där begrepp och perspektiv från olika forskare och traditioner samsas. Jag är för det mesta positiv till ett sådant förhållningssätt eftersom det innebär att begreppsapparaten kan anpassas till aktuella forskningsproblem och forskningsmaterial. Men det kräver i så fall en mer öppen redovisning av och diskussion om huruvida ingående termer och perspektiv är kompatibla med varandra eller inte. I annat fall kan eklekticismen leda till en osäkerhet hos läsaren vad gäller kunskapsanspråk och generaliseringsambitioner. Det senare är också en något oklar aspekt av Nordlund Edvinssons studie. Ibland tycks författaren uttala sig på en omoti-

verat hög generaliseringsnivå, men ändå med utgångspunkt i aktuellt material. Härefter ligger en osäkerhet som inte är till studiens fördel.

Bokens disposition är överskådlig, men tenderar att bidra till upprepningar. Jakten som tema är kanske det tydligaste exemplet på detta. Det avhandlas i två separata kapitel och även om det sker med skilda syften och målsättningar, är det svårt att skaka av sig känslan av att ”har jag inte läst detta förut”. Dessutom kan vissa utvecklingar, t.ex. faktauppgifter om orrfågeln, te sig något omotiverade. Detsamma gäller en del förklaringar till sådana utvecklingar, som när författaren skriver att det krävs en presentation av nämnda fågel – t.ex. dess matvanor, vingspann och dödlighet – för att kunna förstå jägarnas (symboliska) samhörighet med denna fågel. Här ställer jag mig något tveksam.

Författarens inledande kvalitativa (hermeneutiska) metodredovisning är ambitiös och betydelsefull för att läsaren ska kunna förhålla sig till studiens genomförande. Exempelvis påpekar hon vikten av att reflektera över var, hur och när materialet är skapat. Möjligtvis hade hon kunnat komma ännu längre i sin redovisning genom att diskutera vad det konkret innebär att applicera denna metod på det aktuella forskningsmaterialet. Hur gör man mer specifikt för att kunna ”leva sig in i texten”?

Slutligen, Therese Nordlund Edvinssons studie kan sannolikt, genom de läsvärda skildringarna av klubbens verksamheter, nå en läsekrets även utanför akademien. Inte minst släktingar till klubbens medlemmar torde finna boken både intressant och underhållande.

Bo Nilsson, Umeå

Camilla Asplund Ingemark & Johanna Wassholm: *Historiska sägner om 1808–09 års krig*. Skrifter utgivna av Svenska litteratursällskapet i Finland. Helsingfors 2009. 236 s., ill. ISBN 978-951-583-187-3.

Folkloristen Camilla Asplund Ingemark och historikern Johanna Wassholm har tillsammans givit ut en bok om historiska sägner gällande 1808–09 års krig mellan Sverige och Ryssland. Boken utkom i anslutning till tvåhundraårsmarkeringen av att Finland skildes från Sverige och blev ett autonomt storfurstendöme inom Ryssland.

Johanna Wassholm har skrivit ett inledande kapitel om föreställningar i Finland om Ryssland och ryssar från äldre tid och fram till 1808–09 års krig (s. 9–30).

Camilla Asplund Ingemark, som skrivit huvuddelen av boken, sätter först in historiska sägner i sitt vetenskapliga sammanhang. Därefter presenterar hon ett stort urval ur sägnerna från de svenskspråkiga delarna av Finland och analyserar olika teman i dem.

Sägnerna är nedtecknade omkring ett århundrade efter krigshändelserna 1808–09. Insamlingen skedde på uppdrag av Svenska litteratursällskapet i Finland, som grundades 1885. Från början utsändes stipendiater till att uppteckna men senare anförtroddes insamlingen åt erfarna fackmän. Fram till år 1919 kom det in totalt cirka 900 sägner. Insamlarna återges med namn men berättarna är anonyma och kan därför inte specialstuderas i efterhand. Berättelserna har i stor utsträckning traderats inom de olika familjerna. Berättarnas föräldrar eller mor- och farföräldrar upplevde i flera fall krigshändelserna på nära håll. De historiska sägnerna är mestadels lokalt förankrade till de platser där berättarna bodde.

Källmaterialet förvaras i Svenska litteratursällskapet i Finlands Folkkultursarkiv i Helsingfors. En del av sägnerna är tryckta i samlingsverket *Finlands svenska folkdiktning*, del II: 2 Historiska sägner 1924. Denna volym utgavs av Viktor E. V. Wessman (1879–1958), som själv hade samlat in en betydande del av sägnerna.

Asplund Ingemark tar fasta på hur berättartraditioner levt vidare över tid och vilka värderingar vid uppteckningstillfällena som de avspeglar. Det är den subjektivt upplevda historien och hur den traderats vidare som utgör kärnan i undersökningen. Eftersom sägnerna är subjektivt upplevda och lokalt förankrade finns det många varianter av berättelser om likartade teman.

Bokens huvudsakliga delar handlar om teman som återfinns i sägnerna (s. 66–210). Indelningen i teman, som behandlas i åtta olika kapitel, bygger på Asplund Ingemarks tolkningar och tar sin utgångspunkt i hur människor uppfattade historien. Varje kapitel inleds med en analys och fortsätter därefter med en presentation av många parallella sägenvarianter. Detta omfattande avsnitt om teman i sägnerna kan ses som en kommenterad materialutgåva. Av sammanlagt 145 sidor utgörs 99 av sägentexter som tryckts med något mindre stil än Asplund Ingemarks inledande analys i varje kapitel.

Det första kapitlet tar upp det vanligaste temat, nämligen att ortsborna flydde undan ryssarna till skogen och gömde sig var de kunde. Man kunde ofta klara sig utan att bli upptäckt. 29 olika sägenvarianter där flyktmotivet är centralt finns tryckta i boken (s. 74–84).

Nästa kapitel med titeln ”Den onde ryssen: grymheter och övergrepp” tar upp berättelser om ryska övergrepp,

våld och härjningar. Detta utgör en fortsättning på ännu äldre föreställningar om ”den onde ryssen”, bl.a. gällande de ryska härjningarna i Finland under den s.k. stora ofredens tid 1714–21. Inte mindre än 49 varianter av sägner om ryssarnas ondska i krig återges i boken (s. 88–103).

Ett följande kapitel, ”Motståndsviljans triumf”, visar hur sägnerna skildrar det folkliga motståndet mot ryssarna bland lokalbefolkningen. Det finns berättelser både om den starke mannen och den starka kvinnan bland bönderna. En del ryssar blev skjutna av bondebefolkningen. Berättelserna omtalar vem som sköt dem och var de är begravda. I detta kapitel återges 50 olika sägner (s. 108–129) varav flera är mycket utförliga.

Något som var gemensamt för den finska lokalbefolkningen och de svenska och ryska soldaterna var bristen på föda. Det skildras i kapitlet ”Hunger”. Här omtalas en viss medkänsla med ryssarnas svårigheter på grund av den otjänliga föda som de fick leva av. 39 sägenvarianter skildrar hunger och svåra umbäranden under kriget (s. 135–144).

Den manliga bondebefolkningen drabbades hårt av plikten att med häst och vagn forsla tross och människor i krigstid. Bönderna upplevde detta som en fångenskap när de fick vara borta från hemorten under långa perioder. Det enda sättet att komma undan denna plikt var att fly. Det har enligt sägenmaterialet förekommit i en del fall, särskilt när man skulle utföra skjutsning åt ryssarna.

I sägenmaterialet finns även kritik mot den svenska statsledningen med kung Gustav IV Adolf i spetsen, men också mot kommandanten Carl Olof Cronstedt på fästningen Sveaborg och befälhavaren över den finländska armén general Wilhelm Mauritz Klingspor. De anklagas för feghet och svek. Mot detta ställs vissa andra officerare, bl.a. Georg Carl von Döbeln, och de många soldaternas tappra försvarsvilja. Kontrasten mellan stats- och militärledning å ena sidan och menige man å andra sidan blir mycket påtaglig i berättelserna.

Illustrationerna i boken består av teckningar eller målningar med motiv från kriget 1808–09. Några teckningar är samtida med detta krig, t.ex. en tuschteckning med rubriken ”Vid krigets utbrott i Finland” av C. H. Lange från 1808, medan andra är utförda senare under 1800-talet. En del av dessa bilder har hämtats ur C. O. Nordensvans bok *Finska kriget 1808–1809* som kom ut 1898. Dessutom finns fotografier av vissa av de stora insamlarna av sägenmaterialet.

Denna bok har sitt största värde i det att den visar på traderingsprocesser över lång tid när det gäller svåra

händelser långt tillbaka i tiden. Då kommer vissa teman att betonas medan andra nedtonas eller försvinner. Denna traderingsprocess kan påverkas av faktorer i berättarnas samtid men bygger även på regionala och lokala skillnader. *Historiska sägner* speglar den subjektivt upplevda historien och hur den kunnat förmedlas till nya generationer inom den egna släkten och på den egna lokala orten. Boken kan rekommenderas till den folkloristiskt och historiskt intresserade läsaren.

Anders Gustavsson, Oslo

Möten med historiens mångfald. Lars Berggren, Klas-Göran Karlsson och Charlotte Tornbjör (red.). Nordic Academic Press, Lund 2010. 286 s., ill. ISBN 978-91-8550-946-1.

Det är inte alltid lätt att göra en antologi rättvisa, speciellt om den består av 23 bidrag, vilket är fallet med *Möten med historiens mångfald*. Skribenterna är forskarstudenter i historia och de skriver om vitt skilda ämnen, vilket redaktörerna har försökt bemästra genom att dela upp boken i fem övergripande teman, ”Historia, vetenskap och ideologi”, ”Historia i världen”, ”Att berätta och iscensätta världen”, ”Kulturhistoria och historiekultur” samt ”Kollektiv, kommunikation och konflikt”.

För den här recensionen har jag valt att lyfta fram fyra bidrag, kanske inte för att de kvalitetsmässigt överglänser de andra, utan mer för deras engagemang eller vilja att berätta en bra ”historia”. Först ut är Carolina Jonsson Malm med sitt bidrag ”Reproduktionsteknologins moraliska biografi. Etik och moral i svensk inseminationspolitik”. I artikeln behandlar Jonsson Malm den inseminationsutredning som tillsattes 1981 och som resulterade i två betänkanden, *Barn genom insemination* och *Barn genom befruktning utanför kroppen m.m.* Inseminationslagen kom till 1985 och var, genom att den betonade barnets rätt att få kännedom om sitt ursprung, unik.

Författaren diskuterar bl.a. hur föreställningar om ”barnets bästa” kom att prägla den svenska lagstiftningen. Barnets bästa är ett mångtydigt begrepp och blev på grundval av detta till ett moraliskt argument: ”Att barnets bästa fick ett så stort utrymme i den svenska lagstiftningen bidrog således till att Sverige konstruerades som det mest civiliserade landet i moralens geografi” (s. 41).

Jonsson Malm lyfter också fram betydelser av genus

och moral vad gäller utredningens behandling av frågan om IVF. Här ansåg man att det var rimligt med IVF om ägg och sperma kom från en kvinna och man i ett parförhållande, men man tyckte inte att donerad sperma skulle tillåtas. Kulturella genusaspekter framkom även i argumentationen mot äggdonationer, eftersom den ansågs strida mot den ”naturliga livsprocessen”. Författaren frågar här vad skillnaden skulle vara mellan ägg och sperma, och diskuterar bl.a. hur en traditionell bild av modern strider med tanken på att kvinnan ska ge bort sina ägg, och kontrasterar mot föreställningar om mannen som sprider sin säd. Vad Jonsson Malm kan visa är alltså hur utredningen och lagstiftningen återskapade föreställningar om kropp, kön och reproduktion.

I ”Meningsskapande kring poliosjukdom. En studie av respektabilitetens gränser” tar Matilda Svensson utgångspunkt i ett individuellt livsöde, nämligen Greta Andersson och hennes insjuknande i polio 1945. Greta har själv dokumenterat sin sjukdom och hennes berättelse finns tillsammans med andra polioberättelser samlade på Riksarkivet i Stockholm. Svensson vill i dessa berättelser studera meningsskapande och betydelser av respektabilitet. Det handlar om att visa hur de sjuka i sina berättelser framstod som värdiga och legitima ”patienter”.

Ett exempel på det är ”betonandet av den egna viljan”. En moralisk patient skulle ta ansvar för sitt eget tillfriskande och vara ”aktiv i kampen för förbättring och egenförsörjning” (s. 119). Den sjuke skulle också vara villig att vidareutbilda sig och på så sätt framträda som respektabel. Ofta framstår berättelserna som framgångsskildringar, där de drabbade visar att de gjort rätt och agerat som poliosjuka bör agera. Gretas berättelse avviker dock från denna modell: ”Hon ställer krav, hon skuldbelägger andra för sin ’energilöshet’ och hon vill ut i staden där hon kan konsumera” (s. 121). Konsumtionslystnad var inget tecken på respektabilitet, och Gretas berättelse blir på så vis ett exempel på hur skötsamhetens gränser utmanades.

Enskilda individer utgör också startpunkten i Peter K. Anderssons bidrag, ”Den barhuvade fasadklättraren och andra berättelser om huvudbonadens betydelse i det viktorska London”. Författaren skildrar en händelse i Kensington 1881 då en barhuvad man hoppade in i en passerande droska. Thomas Coomber, droskkusken, förundrades över att mannen var barhuvad, och konfronterade främlingen med detta faktum. Denne svarade med att be kusken köra till närmaste hattaffär för inköp av en huvudbonad, en ”billycock” – ett slags enkelt

plommonstop. Senare visade det sig att mannen ifråga hette Charles Williams och var en inbrottsjuv på flykt. Anderssons situationsbeskrivning mynnar ut i en fråga om hur vi ska kunna förstå att mannen valde att stanna och köpa en hatt trots att han var på flykt undan polisen.

Författaren placerar sitt bidrag i det fält han kallar för "trivial historia", där det vanliga och odramatiska står i fokus. Här handlar det om att försöka förstå vilken roll hatten hade för interaktionen i den viktoriaiska offentligheten, och på så vis också begripa Williams beteende. Andersson diskuterar relationen mellan val av huvudbonad och klasstillhörighet och vill varna för att alltför rätlinjigt sammanbinda dessa. Den viktoriaiska staden var mer mångfasetterad och oordnad än vad man vanligtvis trott. Trots det var hatten ett viktigt instrument för att signalera värdighet, vilket också kan förklara Williams hattinköp: Han "levde i en värld där huvudbonanden var en självklarhet [...] och ett verktyg för social kategorisering" (s. 171).

Martin Eriksson skriver under rubriken "De utestängda. Kommunal diskriminering av 'tattare' i Halland 1880–1941". Författaren utgår från en enskild händelse år 1902 då en organist och klockare skickade en skrivelse till samtliga kommuner i Halland och krävde kraftiga åtgärder för att stoppa tattarnas vandrings- och tiggarliv. Detta var, enligt Eriksson, ingen isolerad händelse utan en del av det problemkomplex som brukar kallas för "tattarfrågan". Med tattare avser författaren alla de som av sin omgivning benämnts som tattare, oavsett deras egen identitetssyn, och hans syfte är att analysera de föreställningar om och åtgärder mot tattare som vidtog av den bofasta befolkningen.

Här spelade olika diskrimineringstekniker stor roll. Ett exempel var "hysningsförbud", som innebär att det var straffbart att låta tattare övernatta på gårdar i kommunen. Detta kunde kompletteras med förbud mot att skänka gåvor till eller att göra affärer med tattare. Särskilda ordningsmän, med uppdrag att övervaka tattare och andra lösdrivare, var också en strategi i sammanhanget. Kanske mest verkningsfullt var, enligt författaren, att köpa upp eller riva de hus där tattarfamiljer befarades flytta in. Eriksson betonar också att dessa strategier fanns långt innan 1930-talets folkhemsprojekt, till vilket man vanligtvis förlägger diskriminerande och rashygieniska åtgärder. Detta kan om inte annat föranleda oss att fundera över var diskrimineringstekniker och strategier tillämpas idag, även om det sker under andra former.

Möten med historiens mångfald har sina fördelar.

Trots ett begränsat utrymme för respektive författare ger boken en bra bild av den historiska forskningens bredd. Det är flera spännande projekt som redovisas. För egen del tycker jag att boken både har bidragit till min något begränsade allmänbildning och väckt nyfikenhet för forskningsfrågor som jag tidigare inte reflekterat över. Det jag saknar är en något mer djuplodande inledning, t.ex. hade redaktörerna på en metanivå kunnat redogöra för tendenser inom historieforskningen och hur här presenterade bidrag relaterar till sådana tendenser. Det hade också inneburit att antologins potential som lärobok hade ökat. Frånvaron av teoretiska och metodologiska resonemang kan relateras till det begränsade utrymmet och sannolikt också till forskningsprocessens karaktär, eftersom det kan variera i vilket läge den teoretiska fördjupningen sker, men nog hade det varit bra med en något högre grad av vetenskaplighet. Boken har för min egen del passat bra på nattygsbordet, och ett par-tre artiklar per kväll har känts både rimligt och stimulerande.

Bo Nilsson, Umeå

Samuel Edquist: *En folklig historia. Historieskrivningen i studieförbund och hembygdsrörelse*. Boréa, Umeå 2009. 474 s., ill. ISBN 978-91-89140-63-9.

2009 gavs boken *En folklig historia* skriven av historikern Samuel Edquist ut. I bokens första meningar berättas att historia är något som nyttjas och utnyttjas, att det förflutna brukas med olika syften. Edquist skriver: "Inte minst har kulten av historia skett i nationens namn och sättet att dyrka den har varit många: jubileer har firats, museer har grundats och vetenskapliga discipliner som historia, arkeologi och etnografi har utnyttjats."

Läsaren av boken förstår snart att bilden av hembygdsrörelsen och folkbildningsförbunden som neutrala demokrativäktare ska utmanas. Författaren bidrar till ett omfattande forskningsfält där teman som demokrati, nationalism, svenskhet och historiebruk undersöks. Huvudfrågorna i studien formuleras: Hur har en gemensam nationell myt kunnat fortleva i Sverige trots politiska konflikter, trots social och ekonomisk ojämlikhet? Vad har historiebruken och nationalismen haft för ideologisk betydelse i 1900-talets Sverige, över välfärdsstatens och folkhemmets införande till, vad Edquist kallar, vår tids "senkapitalistiska" samhälle? Vad har förändrats, vad har inte förändrats? Huvudfrågorna följs sedan av fler omfattande frågeställningar, t.ex. hur har man inom

folkbildningen resonerat kring historien och det eventuella värdet av att studera den.

Historieskrivning i studieförbund och hembygdsrörelse är bokens fokus. Teman är svensk folkrörelseanknuten historieskrivning, nationalism och hembygdskänsla, lokalt och regionalt identitetsskapande hos arbetarrörelsen, den politiska bonderörelsen och hembygdsrörelsens folkbildning och dess konsekvenser. Spänningen mellan folklig och mer officiell historiekultur är ytterligare ett tema. Jag ser det som att bokens huvudfråga är: Hur kommer det sig att nationalismen överlever trots alla andra motsägande ideologier?

En folklig historia består av sex kapitel som Edquist har valt att disponera utifrån kronologi och tema: "Folkbildning och historia", "Nationell fostran och folklig kultur 1920–1945", "Historia under framstegens epok 1945–1965", "Den folkbildande amatörforskningens storhetstid 1965–1985" och "Nationalism och upplevelsehistoria 1985–2005" samt sammanfattande slutsatser under rubriken "En folklig historia"?

Edquist redogör också för ett ambivalent samspel mellan folkbildningens historieskrivande elit samt den akademiska forskningen, vilket är ett omfattande tema i sig. Han delar friskt med sig av källmaterialet med färgstarka citat från folkbildare som fnyser över att andra akademiker drivs av "överdriven intellektualism". Edquist menar att kärnan i folkbildningens identitet byggs genom ett konsekvent framhållande av oberoende i form av att man står för en mer folklig, levande historia som berör. Att folkrörelserna fortsätter att pumpa ut nationella myter, medvetet eller omedvetet, menar han är en del av svaret på varför de gamla nationella myterna och därmed den svenska etniska nationalismen har kunnat överleva, trots allt vad Weibullianer och andra från akademien sagt om nationens ursprung. Edquist finner stöd i källorna genom t.ex. folkbildaren Gillis Hammar: "Det är ej en sönderplockad, ihjäl kritiserad verklighet utan en verklighet bortom verkligheterna, som vi behöva." Boken ger intrycket av att folkbildarna anser att de vet vad folket mår bra av och att oavsett politisk hållning inom de svenska folkrörelserna agerar man aktivt för att behålla de nationella myterna.

Källmaterialet medför vissa komplikationer. Ser vi till fotnoterna så är det främst folkrörelsernas tidskrifter eller årsböcker som refereras, inte t.ex. studieförbundens eller hembygdsföreningarnas mer föreningsinriktade material hos Riksarkivet eller från lokala arkiv. Edquist skriver att en viktig del i studien är folkbildningselitens tankar och idéer om historia, det är också de personerna

som finns bakom tidskrifternas artiklar. I folkrörelser är det sällan eliterna som styr praktiken. Författaren vet detta. Han skriver att beslut t.ex. inom hembygdsrörelsen oftast fattas på en lokal nivå samt att det inte heller funnits någon officiell förbundslinje angående historiebruk. Tidskrifterna är till stor del en genomtänkt ideologiproduktion, vilket författaren hade kunnat belysa ytterligare liksom spänningen mellan eliter och gräsrotter. Det saknas en diskussion om hur det lokala historieskrivandet överensstämmer med historieskrivandet i tidskrifterna. Det får konsekvensen att läsaren inte kan bedöma om källmaterialet håller fullt ut för att besvara studiens frågor. Man kan t.ex. som Edquist finna att det under 1900-talet funnits "en hel del ömsesidig misstro mellan hembygdsrörelsen och arbetarrörelsen" om man ser till elitideologerna, men kanske inte om man ser över och analyserar det lokala engagemanget. Hembygdsrörelsen är en organisation med 430 000 medlemmar fördelade på 1 950 lokala föreningar. Rörelsens lokala föreningars arbete är och har under 100 år varit mycket omfattande, det finns stora skillnader mellan föreningarnas verksamhet. Intervjuer och kontakt med hembygdsrörelsens lokala aktörer skulle kunna ge en ny vinkling. Jag skulle gärna sett att författaren hade problematiserat relationen mellan frågeställningarna och källmaterialet. När det till stor del är eliternas åsikter som analyseras, skulle deras betydelse vara intressant att få ingående belyst.

I Edquists bok saknas kvinnorna, det är män som uttalar sig om andra män, det är män som definierar folkbildningen. Kvinnorna blir osynliga. I nästa bok skulle genusperspektivet kunna lyftas fram lite tydligare.

Det avslutande kapitlet med de sammanfattande slutsatserna är inte bokens mest intressanta del och här märks det att undersökningen rymmer många frågor, den blir svår att sammanfatta. Författaren ger inte tydliga svar på studiens inledande frågeställningar.

En folklig historia är en angelägen bok med stora förtjänster. Berömvärt är att Edquist påvisar samband mellan folkbildning, hembygdsrörelse och nationalism. Han ger därmed läsaren andra sidor av demokratiska organisationers historiebruk, de sidor som kanske inte bara skapat något gott. Begreppet "Sverige" och "svenskhets" är det många som funderar kring efter Sverigedemokraternas intåg i riksdagen. Det är viktigt att som Edquist studera ideologi och nationell politik utifrån folklore, att lyfta fram folklighetskulturens betydande nationella funktion samt att sätta fokus på allmogekulturens politiska roll. Vi bör vara vaksamma på vad vi

vill med våra kulturarv i Sverige 2011, såväl från våra demokratiska organisationers sida som från extremhögern. Sammanfattningsvis är *En folklig historia* en mycket intressant och tankeväckande genomgång av nationalismens roll i arbetarrörelsens, centerrörelsens och hembygdsrörelsens Sverige.

Anna Furumark, Örebro

Två sidor av samma mynt? Folkbildning och yrkesutbildning vid de nordiska folkhögskolorna. Fay Lundh Nilsson & Anders Nilsson (red.). Nordic Academic Press, Lund 2010. 224 s., ill. ISBN 978-91-85509-55-3.

Förlaget Nordic Academic Press i Lund har gett ut en nordisk antologi som på ett genomgripande sätt vill förnya en tidigare forskningsbild av de nordiska folkhögskolorna. Redaktörer är ekonomhistorikerna Fay Lundh Nilsson och Anders Nilsson vid Lunds universitet. Av författarna är fem från Sverige, tre från Danmark, en från Norge och en från Tyskland. Fokus i undersökningarna ligger alltså på Sverige och Danmark. Boken består av ett tvärvetenskapligt samarbete med bidrag från ekonomhistoriker, etnologer, idéhistoriker och pedagoger. Utgångspunkten för hela antologin är att tidigare forskning enbart beaktat folkhögskolornas funktion att ge bildning (på danska "dannelse"), nämligen att förmedla demokratisk fostran. Däremot har forskningen underlåtit att belysa de yrkesförberedande uppgifterna (på danska "uddannelse") som också förekommit. Pedagogen Anna Nørholm Lundin betonar att "folkhögskolans yrkesutbildning har länge varit ett icke-fokus och en icke-fråga" (s. 219). Denna antologi avser att visa på att dessa båda funktioner inte kan eller skall skiljas från varandra. För att markera den övergripande frågeställningen har antologin fått huvudrubriken *Två sidor av samma mynt?*, alltså följt av frågetecken. Tankarna på både "dannelse" och "uddannelse" går faktiskt tillbaka till klart uttalade idéer hos den centrale danske folkhögskolegrundaren N. F. S. Grundtvig.

Med anledning av den tidigare forskningens inriktning på bildning fokuserar denna antologi på yrkesutbildning. Bakom de nya forskningsresultaten ligger ett omfattande arbete inom ett forskningsprojekt med titeln "Yrkesutbildning i demokratins namn – folkhögskolans yrkesutbildningar 1868–2005".

Redan vid folkhögskolornas införande, tidigast i Danmark på 1840-talet och därefter i Sverige på 1860-talet,

fanns det en yrkesförberedande intention genom att landsbygdsungdomen, som då tillhörde de breda befolkningslagren, behövde lära sig att kunna bli fungerande bönder. Praktiskt tillämpbara kunskaper var nödvändiga och de skulle förmedlas av folkhögskolorna. I Danmark, till skillnad från i Sverige, räknades naturvetenskapliga ämnen till den yrkesförberedande sektorn genom att dessa ämnen främjade lantbruksutbildningen. Som kontrast härtill stod bildningen, som hade högre anseende hos Grundtvig. Den bestod i att eleverna skulle lära sig den danska historien och det danska språket till skillnad från latinundervisningen som dominerade i de högre skolorna och som Grundtvig föraktade.

Den yrkesinriktade utbildningen utgjorde faktiskt gott och väl hälften av undervisningsvolymen ännu en bit in på 1900-talet. I Sverige ändrades de yrkesinriktade förutsättningarna när lantmänna- och lanthushållsskolor avskiljades från folkhögskolorna läsåret 1940/1941. I Danmark däremot fortsatte man att undervisa i lantbruksämnen in på 1970-talet. Från 1960-talet och framåt har yrkesinriktad utbildning alltmer kommit att avse den estetiska sektorn, särskilt med avseende på musik. Musik har faktiskt på senare år i Sverige attraherat flest deltagare av alla folkhögskolekurser. Globala perspektiv har också börjat att göra sig gällande vid folkhögskolorna. Även här finns det yrkesförberedande intentioner som avser framtida verksamheter i andra kulturer. I Sverige, men inte Danmark, har invandrare varit en prioriterad målgrupp för att de skall få utbildning i frågor gällande kulturmöten.

Denna antologi är väl sammanhållen genom att alla bidragen belyser huvudtemat om yrkesutbildningens stora betydelse inom de nordiska folkhögskolorna. Mycket empiriskt arbete har utförts både kvantitativt i fråga om kursinnehåll och kvalitativt genom studier av protokoll och genom intervjuer. Boken fyller en viktig och nydanande roll inom folkbildningsforskningen och kan även läsas med behållning av den skolhistoriskt intresserade.

Anders Gustavsson, Oslo

Olof Ljungström: *Ämnessprängarna. Karolinska Institutet och Rockefeller Foundation 1930–1945*. Karolinska Institutet University Press, Stockholm 2010. 319 s., ill. ISBN 978-91-85565-40-5.

De ekonomiska styrmedlen är som bekant helt avgörande för möjligheterna att bedriva forskning överhuvudtaget. Varifrån medlen kommer har förstås även sin betydelse, då forskningens inriktning inte så sällan dikteras av finansjären, eller i varje fall frågan om vilken forskning som skall premieras. Strategiskt viktig forskning har lättare att passera genom nålsögat än den forskning som kan betraktas som udda, oprövad och kanske våghalsig. Om den visar sig ha internationell intresse ökar möjligheten att belönas med medel för ett antal år framöver. I arbetet *Ämnessprängarna* tecknar idéhistorikern Olof Ljungström bilden av hur Karolinska Institutet (KI) blev förmånstagare av det mäktiga konglomeratet Rockefeller Foundation (RF) under perioden 1930–45, vilket var en tid då amerikansk vetenskap och kapital kom att börja dominera över europeisk forskning. Den från början filantropiskt inriktade organisationen förvandlades till en regelrätt bidragsgivare till bl.a. vetenskaplig forskning under mellankrigstiden med ideologiska förtecken. RF:s initiala intresse bestod i att stödja medicinsk utbildning och forskning samt hygien och folkhälsoarbete. I och med första världskriget utsträckte sig RF:s verksamhet, i synnerhet dess dåvarande International Health Divisions, till Europa. Från 1920 åtog sig RF att förse de centraleuropeiska universitetens medicinska skolor med bl.a. internationella tidskrifter med fransk- och engelskspråkigt ursprung. Så kallade ”fellowships” (stipendier) inom olika områden innebar att vissa utvalda personer försågs med medel att bedriva medicinsk och naturvetenskaplig forskning.

RF förvandlades till ett utrikespolitiskt instrument för amerikansk hegemoni över Europa, som förstärktes efter 1945. RF blev en central komponent för ett ökat amerikanskt inflytande i Europa såväl vetenskapligt, kulturellt som politiskt. Att stärka och uppmuntra vetenskaplig verksamhet runt om i världen var definitivt ett strategiskt vägval, vilket självfallet gynnade mottagarländerna, inte minst i kölvattnet efter första världskriget. Ett viktigt syfte var att omstöpa befintlig forskning efter amerikanskt mönster, där bl.a. enskilda forskare skulle styras över till USA via en frikostig stipendieverksamhet både för att bedriva verksamhet i respektive

hemland och på den amerikanska kontinenten. Särskilt Tyskland gynnades av det amerikanska stödet under mellankrigstiden, vilket starkt bidrog till den tyska återuppbyggnaden, särskilt vetenskapligt och kulturellt. De värden som RF ville inpränta var demokrati, mänskliga rättigheter, individens skydd och en marknad i princip fri från statlig styrning. En ideologisk funktion som sedermera UNESCO, FN:s organ för kultur, vetenskap och kommunikationer, fick efter 1945. RF är med andra ord en mycket viktig aktör inte endast som en bidragsgivare och forskningsstödjande organisation utan även som en ideologisk likriktare.

Dessa övergripande synpunkter skall man ha i åtanke när man tar sig an *Ämnessprängarna*, som får betraktas som ett klassiskt vetenskapshistoriskt verk, i bemärkelsen att författaren tar sig an en vetenskaplig organisation under en begränsad, specifik period med ett specifikt syfte, nämligen att beskriva och analysera det 200-åriga Karolinska Institutets förbindelser med RF under 1930-talet och under krigsåren. Ljungström har genomfört ett präktigt arbete, en internvetenskaplig skildring, där förbindelsernas politiska och kulturella innebörd dock hamnar i bakgrunden eller inte behandlas alls. Istället får läsaren en mycket detaljerad och väl-dokumenterad bild av hur villkoren för experimentell forskning vid KI såg ut under denna period, i synnerhet för dess kemiska och fysiologiska institutioner. KI var länge en utbildningsanstalt för läkare med stark förankring i den kliniska verksamheten vid sjukhusen, snarare än i grundforskningen. Alan Greggs besök i Stockholm och KI lyfts dock fram som en ”nytändning” för RF:s intresse för organisationen. Vid ingången till 1930-talet var KI:s begränsade forskningsverksamhet hänvisad till några inhemska privata anslagsgivare och de statliga forskningsanslagen skulle inte bli aktuella förrän kring 1945 genom bildandet av det medicinska forskningsrådet. RF kom därmed att fylla en viktig funktion som finansjär och institutionsbyggare, inte minst i samband med inrättandet av det Medicinska Nobelinstitutet vid KI 1945. Dessutom visar Ljungström hur programmet för ”molekylärbiolegisk” forskning, ett begrepp som myntades av Warren Weaver, chefen för den naturvetenskapliga avdelningen vid RF, fick en avgörande betydelse för finansieringen av KI:s biokemister. Det var annars inte minst i rollen som institutionsbyggare RF kom att spela en framskjuten roll för KI:s verksamhet, särskilt gällande uppbyggnaden av ett antal laboratorier.

Warren Weaver var en vän av stöd till forskningsprogram snarare än till enskilda discipliner. Arbetets titel

Ämnessprängarna syftar således, i en bredare bemärkelse, på hur ämnesgränser omförhandlades, bröts ned och byggdes upp under 1900-talet. Ett gränsdragningsarbete ägde rum dels inom det medicinska området, dels mellan de teoretiska ämnesföreträdarna själva. Även professorsrollen kom att omförhandlas från institutionsledare och disciplinföreträdare, från den generella till den specialiserade kompetensen. Den experimentella forskningen uppvärderades inom de anatomiska, kemiska och fysiologiska institutionerna. Forskningsorganisationen kom att frigöras från grundutbildningen i hög grad. Denna omfattande utveckling kom att inspireras av RF, inte minst Weaver. Det tyska forskningsparadigmet kom därmed att bytas ut mot det amerikanska, men här är viktigt att notera att det inte var ett resultat av andra världskrigets utgång och nationalsocialismens kapitulation utan en långsam och målmedveten process från amerikansk sida efter första världskriget. Grundarbetet genomfördes under mellankrigstiden, och en slags Marshallhjälp till främst europeisk industri, vetenskap, utbildning och kultur utdelades redan efter första världskriget, vilket är mindre känt. Utvecklingen efter 1945 med en markant amerikansk dominans utgör en logisk konsekvens av händelseförloppet före andra världskriget.

Här finns även anledning att diskutera olika traditioner eller metodval för hur man kan skriva vetenskapshistoria. Ljungström representerar ett internvetenskapligt förhållningssätt i detta arbete, vilket har sina förtjänster vad gäller möjligheten att beskriva en dynamisk utveckling inom en organisation eller i relation till andra aktörer. Metoden innebär att man som forskare ligger nära sina undersökningsobjekt, och följer inbördes relationer mellan olika aktörer under en begränsad period. Som forskare intresserar man sig främst för internvetenskapliga eller interdisciplinära aspekter, och effekten kan bli att vetenskaplig verksamhet närmast får en autonom status från samhället eller den historiska utvecklingen i övrigt. En annan metod eller ett annat förhållningssätt är att snarare betona samspelet mellan vetenskapliga och politiska, ekonomiska och andra aktörer; vetenskapshistoria som en del av en bredare historieskrivning, där vetenskapliga aktörer och vetenskaplig verksamhet ses i ljuset av den allmänna samhällsliga utvecklingen. Den ena metoden behöver inte vara sämre än den andra, frågan är snarare vilken tyngdpunkt man som forskare vill lägga på objektet i förhållande till dess omgivning.

Ämnessprängarna utgör därmed en del av organisationshistoriken kring KI, och svårigheten med organisationshistorik är att inte ligga för nära organisationen i sig.

Det finns gott om exempel på organisationshistorik, där författaren i praktiken har presterat en hyllningsskrift eller närmast sig objektet alltför hovsamt. Detta är inte fallet med *Ämnessprängarna*, vilket bör betonas, men det hade inte skadat med ett inledande resonemang om problematiken i sig. Som Ljungström själv konstaterar apropå "ämnessprängning": "Det rör sig om en undersökning av en formell disciplin- och institutionshistoria i dess lokala variant. I slutänden är det detta perspektiv som fått den utförligare behandlingen" (s. 15).

Även om författaren har presterat ett gott arbete kring "ämnessprängning" vid KI under perioden 1930–45 saknas, enligt mitt tycke, en bredare historieskrivning kring svensk-amerikanska vetenskapliga kontakter och en diskussion om innebörden i att det tyska disciplin-idealet luckrades upp till förmån för ämnesövergripande och probleminriktade projekt i amerikansk tappning. För att riktigt lockas av författarens disciplin- och organisationshistorik krävs ett ganska hängivet intresse för molekylärbiologi, enskilda professorer vid KI eller de olika turerna kring tilldelning av anslag av allehanda slag. Det krävs närmast ett specialintresse för KI för att tillfullo uppskatta det vetenskapsinterna idealet författaren företräder. Man bör förvisso ha i åtanke att arbetet delvis är ett beställningsverk i samband med KI:s 200-årsjubileum, ingen värdering i detta konstaterande, då det verkligen är av intresse av att få en vetenskapshistorikers perspektiv på jubilarer. Det är definitivt av värde att relatera och värdera organisationens kontaktnät med RF, då dessa kontakter var en del av en mer omfattande amerikansk offensiv på europeisk vetenskapsmark. Det skedde i flertalet discipliner, vilket författaren något berör, och utgjorde en del av de amerikanska hegemonisträvandena. Detta fick även kulturella implikationer, då frågor om språk och politiska ideal försköts åt det angloamerikanska perspektivet. Utvecklingen inom KI utgjorde endast en liten del i denna omvandling av den vetenskapliga verksamheten, om än så betydelsefull.

Henrik Brissman, Lund

Julius Rocca: *Hur Karolinska Institutet kom till*. Karolinska Institutet University Press, Stockholm 2010. 107 s., ill. ISBN 978-91-85565-41-2.

I samband med Karolinska Institutets 200-årsjubileum har organisationen storsatsat på ett antal skrifter/arbe-

ten som på olika sätt skall belysa dess uppkomst och utveckling samt den medicinska professionens vetenskapliga utveckling och institutionalisering. Utan att ha haft samtliga arbeten tillhanda kan man slå fast att det är ett ambitiöst och välkommet projekt, även om titlarna på de olika verken kanske antyder olika ambitionsnivåer och grad av allmänintresse. 2008 utgavs en antologi *Til at stwdera läkedom: Tio studier i svensk medicinhistoria* i anslutning till Svenska Läkaresällskapets 200-årsjubileum, där bl.a. olika medicinska specialiteter belyses under olika perioder. Överhuvudtaget har intresset för medicinhistoria ökat markant under de senaste 20 åren, vilket antalet avhandlingar och andra arbeten skvallrar om. Medicinhistoria kan närmast betraktas som en egen disciplin vid sidan av den allmänna vetenskaps- och teknikhistorien. Medicinhistoria bör även ha ett gott allmänintresse, då fascinationen för de medicinska landvinningarna aldrig tycks sina, och förtroendet för läkarkåren är relativt gott. Om svenska folket fick bestämma skulle merparten av forskningsmedlen i Sverige gå till medicinsk forskning. I någon mån kan man tala om en framgångssaga. Det finns alltså anledning att tänka sig att även skrifter kring medicinska institutioner och medicinsk utveckling har ett hyggligt allmänintresse.

Karolinska Institutet (KI) är idag kanske mest känt för utdelandet av det årliga Nobelpriset i medicin eller fysiologi vid sidan av den förstklassiga forskning som bedrivs vid institutet. Att på olika sätt belysa och diskutera institutets egen historia är angeläget, och närmast en självklarhet för svensk medicinhistorisk forskning. Som alla andra organisationer har de en förhistoria, och det är denna förhistoria som, den vid KI tidigare gästforskaren, Julius Rocca har skildrat i en skrift med titeln *Hur Karolinska Institutet kom till*. En traditionell uppfattning har varit att institutets uppkomst främst har haft med bristen på fältskärer att göra, något som smärtsamt uppmärksammades i samband med kriget mot Ryssland 1808–09. Roccas främsta uppgift har därför varit att blottlägga ett komplext nät av idéer som snarare har legat bakom institutets grundande. KI började förvisso som Institutet för fältläkares danande, men grundarna hade mer övergripande ambitioner som senare lade grunden för KI:s inriktning och uppgifter. År 1810 grundades så Mediko-Kirurgiska Institutet, som organisationen bytt namn till (KI:s föregångare), vars främsta uppgift var att skaffa fram fler läkare. Bristen på medicinska resurser var fortfarande skriande kring sekelskiftet 1800 och behovet av medicinsk utbildning var akut. Som i så många andra fall i medicinhisto-

rien har satsningar på medicinsk utveckling en militär bakgrund. En kritisk brittisk rapport belyste de arma hälsoförhållandena i den svenska flottan vid tiden för det svensk-ryska kriget 1808–09.

Att organisera sjukvården på mer professionell grund var en viktig uppgift redan under 1600-talet, då inrättandet av Collegio Medico genomfördes, vars uppgift var att dels tillvarata de professionella intressena, dels administrera den svenska folkhälsan. Under frihetstiden utvecklades den svenska medicinska organiseringen, bl.a. genom bildandet av Collegium Curiosorum, landets första naturvetenskapliga sällskap med bibliotekarien Eric Benzelius i spetsen. Svensk vetenskap fick ytterligare en skjuts i rätt riktning genom grundandet av Kongl. Vetenskapsakademien 1739, inspirerat av andra akademibildningar runt om i Europa under 1600- och 1700-talen. Vetenskap ansågs ha en nationell betydelse för landets konkurrensmässiga förmåga, något vi onekligen känner igen i våra dagar. Akademien gav exempelvis ut *Tabellverket*, som innehöll faktauppgifter om hälsoförhållanden och dödstal. Den medicinska merkantilismen genomsyrade *Tabellverket*, där den övergripande uppgiften var att reformera medicinalväsendet i grunden.

1700-talet var även de medicinska studieresornas tid, och med dessa utvecklades de internationella vetenskapliga nätverken. Här kan t.ex. nämnas Nils Rosén von Rosenstein, som gav ut viktiga medicinska verk om bl.a. pediatrik. Rosén odlade ett internationellt kontaktnät, vilket ökade kvaliteten på svensk medicin.

Den sedan tidigare bildade Kirurgiska societeten uppgick 1797 i Collegium Medicum, vilket stärkte Stockholm som medicinalpolitiskt säte i Sverige på bekostnad av Uppsala och Lund och deras universitets medicinska fakulteter. Collegium Medicum fick i och med samgåendet huvudansvaret för kirurgisk utbildning, som även sedan tidigare haft professurer i anatomi, obstetrik, medicin och farmaci. Gustav III:s och Gustav IV Adolfs auktoritära regimer hade försvårat förutsättningarna för den medicinska utvecklingen i landet och utropandet av Karl XIII som ny regent utgjorde en viktig grogrund för Mediko-Kirurgiska Institutet, senare KI. Redan i april 1809 hade en kommitté bildats, som bl.a. skulle analysera olika planer på förbättringar i landets allmänna sjukvård. I den allmänna debatten under 1809 påtalades de låga läkarlönerna, särskilt beträffande landsorten. Läkare och kirurger hade låg status, vilket gjorde det svårt att rekrytera läkare överhuvudtaget. Medicinstudenterna hade stora bekymmer med att få resestipendier som

täckte den dyraste delen av utbildningen, vilken ägde rum utomlands. Huruvida staten var beredd att betala för sitt medicinalväsen var en avgörande fråga i samtiden. Läkaren Carl Trafvenfeldt ägnade stor möda åt att politiskt agera i de medicinska frågorna. Han debatterade läkarnas löner, landsbygdsbefolkningens misstro mot läkarkåren, kvacksalverifrågan och den medicinska utbildningen. David von Schulzenheim pläderade för inrättandet av fler medicinska institutioner i avsikt att stärka folkhälsan. Han spelade på de nationella känslösträngarna, då han gjorde jämförelser mellan Stockholm och den medicinska utbildningen och dess utländska förebilder i London, Amsterdam och Berlin. Det svenska universitetsbärande medicinalväsendet i Uppsala och Lund skulle undantryckas till förmån för den nya organisationen i huvudstaden.

Rocca lyfter fram inrättandet av Mediko-Kirurgiska Institutet i Stockholm som ”en lyckad biprodukt av engelsk-svenska förbindelser”. Aktörer som Schulzenheim, regementsfältskären Anders Hagström och Trafvenfeldt präglades av filantropiska, utilitaristiska och pragmatiska komponenter i upplysningen med en förmåga att känna av de politiska stämningarna. Fältskärerna skulle bli respekterade kirurger på akademisk grund i likhet med medicinerna. Royal College of Surgeons i Storbritannien blev en förebild i detta avseende. En dragkamp mellan grundarna bakom institutet och de universitetsburna medicinerna utgjorde en viktig komponent i institutets tillkomst. Utländska förebilder till institutet saknades vare sig i Storbritannien eller i Frankrike. Rocca lyckas väl i denna sin ambition att sätta sökarljuset på enskilda aktörer bakom institutets grundande, samtidigt som utvecklingen tecknas mot en samtida internationell bakgrund. Att inte endast behovet av att utbilda fältskärer var en drivkraft bakom institutionsbyggandet står helt klart, snarare handlade det om att lyfta fram och professionalisera fältskärsyrket, kirurgin, och ge den en stabil vetenskaplig grund såsom medicinen. Detta skulle ske genom klinisk undervisning grundad på såväl teori som praktik.

Som nämnts ovan tillkom Svenska Läkaresällskapet vid i princip samma tidpunkt, vars syfte var att utgöra ett läsesällskap för de Stockholmsbaserade läkarna. Ett omfattande bibliotek med internationella medicinska tidskrifter skulle tillgodose dessa medicinare i avsikt att hålla sig à jour med den internationella medicinska utvecklingen. Sällskapet var förvisso ingen forskningsorganisation, men utgjorde en viktig intresseorganisation där aktuella medicinska rön diskuterades och där

medicinare höll föredrag om intressanta landvinningar. Sällskapet skulle senare bli en flitigt anlitad remissinstans i medicinska frågor och utgivare av viktiga medicinska tidskrifter såsom *Hygiea*. Det är ingen överdrift att påstå att även bildandet av Svenska Läkaresällskapet vid början av 1800-talet kan betraktas som ytterligare en bidragande faktor till Stockholmscentreringen inom svensk medicin, även om lokala sällskap senare kom att bildas i bl.a. Uppsala, Lund och Göteborg.

Rocca gör knappast någon poäng av dessa samtida organisationsbildanden inom svensk medicin, men det förtjänar att lyftas fram för att ytterligare fylla på den samtida bilden. Att lyfta fram de internationella förebilderna och förbindelserna bakom institutets grundande är angeläget, samtidigt som förutsättningarna för att bedriva hälso- och sjukvård samt medicinsk forskning i Sverige kring sekelskiftet 1800 tecknas. Roccas skrift vänder sig främst till medicinare och en medicinhistoriskt intresserad allmänhet, och inte i första hand till medicinhistorikerna. Författaren diskuterar knappast med forskningen i övrigt kring Karolinska Institutet eller svensk medicin under frihets- och upplysningstiden, även om en notapparat finns med. Att beskriva det betydligt komplexare mönster bakom institutets grundande än vad som tidigare gjorts förtjänar dock aktning, och skriften kommer säkert att bli läst även av andra medicin- och vetenskapshistoriker.

Henrik Brissman, Lund

Börje Hanssen: *Åter till Österlen – en tidig mikrohistoria. Agrar- och socialhistoriska texter i urval med en inledande biografi av Anders Perlinge*. Kungl. Skogs- och Lantbruksakademien, Stockholm 2010. 368 s., ill., varav många i färg. ISBN 978-91-86573-01-0.

Börje Hanssens rykte och relevans inom historisk sociologi och etnologi är alltså betydande, trots att det nu gått över trettio år sedan hans död och nästan sextio år sedan hans banbrytande doktorsavhandling *Österlen* utkom. Hans betydelse som internationell pionjär inom den mikrohistoriska forskningen är numera erkänd. En av de yngre etnologer som arbetat med inspiration från Hanssen är Anders Perlinge, något som satt märkbara spår i hans avhandling *Sockenbankirerna* från 2005. Perlinge, till vardags chef för SE-bankens arkiv på Täckva Udden i Stockholm, har nu samlat ett stort antal

uppsatser av Hanssen, somliga tidigare publicerade i svårtillgängliga tidskrifter, andra inte tidigare publicerade, och givit ut dem i en volym till vilken han även skrivit en fängslande biografi över Hanssen.

Fem uppsatser är på engelska, de övriga tjugotre på svenska. Den äldsta uppsatsen är från 1942 ("Jacob Faggot som ekonomisk författare"), den yngsta från 1978 ("The Oicological Approach"). Men lejonparten av uppsatserna är skrivna i slutet av 1940-talet och i början av 1950-talet som avknoppningar från doktorsavhandlingen eller som summeringar av viktiga resultat i denna. Några av texterna är högakademiska övningar kring teoretiska och metodiska problem. Men många är lättillgängliga empiriska betraktelser av olika sidor av bondelivet på Österlen i slutet av 1700-talet. Det gäller särskilt den avdelning i boken som heter "Alla städer ligger på landet. Kulturgränser mellan stad och land", som innehåller tretton artiklar ur Ystadstidningen *Aurora* mellan 4 december 1948 och 2 april 1949. Man gör reflexionen att en sådan här lång svit av väl skrivna och ambitiösa artiklar kring en regions kulturhistoria knappast skulle kunna få utrymme i en daglig tidning av idag.

Boken är rikligt illustrerad. Det gäller både artiklarna och biografien. Många av de empiriska artiklarna är illustrerade med folklivsmålningar av Frans Lindberg (1857–1944), en konstnär från Österlen vars verk Hanssen mycket uppskattade. Lindberg gjorde mot slutet av sitt liv en stor mängd genbilder från bondevardagen på Österlen, där han med utnyttjande av sitt eget minne från ungdomsåren på 1860-talet sökte rekonstruera scenerier ur en försvunnen kultur. Många av dessa bilder återges i boken i färg.

Flera av artiklarna är som nämndes inte tidigare publicerade. Det gäller t.ex. "Ett prästhusåll på 1600-talet", där manuskriptet ligger i Nordiska museets arkiv, dit Hanssens efterlämnade papper numera förts. Artikeln kretsar kring ett av de mer anmärkningsvärda fynden som Hanssen gjorde vid arkivstudierna till avhandlingen, nämligen den räkenskapsbok som kyrkoherden Niels Madtzön fört under 1600-talets första hälft och som på Landsarkivet i Lund bundits ihop med tionderäkenskaperna från Gladsax socken strax utanför Simrishamn. Ett uppslag ur boken återges av fotograferat i Perlinges bok och gör ett mycket svårläsbart intryck. Man imponeras över att innehållet har gått att tyda. Gladsaxprästens räkenskapsbok ger en värdefull inblick i en prästs ekonomiska ställning på den skånska landsbygden vid slutet av den danska perioden. Han tycks ha fungerat som

utlånare av utsäde till fattigare bönder. Hanssen menar att det knappast var någon lönsam syssla, men att det rimligen gav långivaren inflytande och dagsverks hjälp. Räkenskapsboken ger också en bild av prästfamiljens klädsel (genom de textila inköpen). Den bilden bekräftar föreställningen om en prästs starka sociala ställning på landsbygden vid denna tid.

Ett annat av Hanssens arkivfynd under arbetet med doktorsavhandlingen var tullängden för Simrishamn 1798. Tullängderna, som detaljerat angav införseln av varor till städerna, tycks annars vara i stort sett utrensade från arkiven. Hanssens längd tillät honom att göra en utförlig analys av vilka varor som nådde staden, varifrån de kom och vilka som kom med dem. Det finns i boken ingen separat uppsats om denna tullängd, men handelskontakterna mellan land och stad tas upp i flera av artiklarna. Spannmålen var den helt dominerande importvaran till Simrishamn, och det viktigaste sädeslaget var korn. Säden kom från slättsockarna sydväst om staden under senhösten och vintermånaderna. Någon nämnvärd import av animalier skedde däremot inte; de drygt sexhundra stadsborna höll sig med egna kreatur. Från skogsbygderna nordväst om Simrishamn kom ved, torv, hudar och ull. Hantverksprodukter från Göingebygden letade sig också ner till Simrishamn. Men det var kanaliseringen av böndernas spannmålsöverskott in till staden som gjorde att Simrishamn utvecklades till något utöver ett fiskeläge, något annat än grannsamhällena Baskemölla och Brantevik.

Hanssen hade planer på att vidareutveckla sin studie av Österlen till en processuell studie av regionen från 1600-tal till 1900-tal. Flera av uppsatserna i boken är att se som ansatser till en tänkbar fortsättning av avhandlingen. Uppsatsen "Hushållens sammansättning i österlenska byar under 300 år", tidigare publicerad i *Rig* 1976, är ett exempel på detta. Här ger Hanssen en schematisk bild av familjejordbrukets förändrade karaktär från stormaktstid till nutid. Med sin karakteristiska förkärlek för egenhändiga termer kallar han de tre epoker han urskiljer för det *feodala* skedet, det *herila* skedet och det *nukleära* skedet. Det feodala skedet kännetecknades av människors relativt korta livslängd och svårigheterna att planera för framtiden. Familjens roll var mycket begränsad, man levde snarare i ett slags utvidgade gårdshushåll och ofta satt två olika hushåll i ledningen för samma gård. Det herila skedet, som Hanssen definierar för tiden 1730–1920, utmärktes av en kraftig folkökning som dramatiskt ändrade strukturerna på landsbygden. Detta var husbondeväldets tid, med en

dominant patriarkalisk ledare och gott om tjänstefolk. Nu ökade familjens betydelse och klassklyftorna växte. Det nukleära skedet slutligen är dagens jordbruk, där kärnfamiljen dominerar och där bonden får klara sig utan anställda och kanske också utan familjens hjälp.

Flera av artiklarna i boken tecknar just sådana här långa perspektiv, vilket gör läsningen särskilt spännande. Men de flesta av texterna kan närmast läsas som utbroderingar och sammanfattningar av lärdomar från doktorsavhandlingen. Här diskuteras t.ex. byalagens och arbetsgillenas roll, relationerna mellan bönder och herrskap och relationerna mellan bönder och obesuttna. För dem som inte läst den i dag nästan mytomspunna avhandlingen *Österlen* kan Perlinges bok tjäna som ett gott substitut; alla Hanssens insikter och lärdomar från avhandlingen möter läsaren här, ofta i enklare och mer pedagogisk form.

Men boken innehåller som nämnts inte bara nya och nygamla prov på Hanssens författarskap utan även Anders Perlinges mycket värdefulla biografi över Hanssen. Den är 80 sidor lång och har titeln ”Börje Hanssen på det akademiska aktivitetsfältet”. Det kom ju för övrigt alldeles nyligen en kortare biografi över Hanssen, skriven av Birgitta Svensson, i boken *Svenska etnologer och folklorister* (som anmäldes i *Rig* 2011:1). Där diskuteras Hanssens roll i svensk etnologi och hans viktigare skrifter presenteras. Men den som vill lära känna Hanssens sociala bakgrund och personlighet och följa de invecklade och dramatiska turerna i hans akademiska karriär hänvisas till Perlinges biografi.

Av någon anledning finns i Perlinges bok även en kortversion av biografien och denna kortversion finns till yttermera visso även i engelsk språkdräkt. Läser man båda biografiversionerna uppstår ett slags ekoeffekter när man kommer till den långa versionen; läsaren möter upprepningar och avsnitt som känns bekanta. Egentligen kunde väl den korta versionen ha utgått? Jag rekommenderar i varje fall läsaren att hoppa över den och direkt läsa den långa och utförliga biografien. Det är en spännande och lärorik läsning.

Hanssen växte upp på en bondgård i Närke som utomäktenskaplig son till en bonddotter. Det tycks som han aldrig riktigt velat lämna denna bonde- och landsbygdsmiljö. En stor del av sitt liv bodde han på landet i Södermanland och Närke och på äldre dagar återvände han till sin barndoms by, om än inte till födelsehemmet. När han var docent i folklivsforskning på 1960-talet bedrev han samtidigt broileruppfödning på en sömländsk gård och pendlade till Stockholm för

sina föreläsningar. Att han inte kom att stanna i USA, där han var gästforskare på 1950-talet och möttes av ett stort intresse från ledande antropologers sida, tycks ytterst ha berott på hans kärlek till sin mellansvenska hembygd och landsbygd. Hanssens analyser i *Österlen* bottenar otvivelaktigt i hans egna barndomsupplevelser av arbeten på en bondgård eller i varje fall i hans mors berättelser från hennes uppväxt hos sina morföräldrar på en uppenbarligen ålderdomligt skött bondgård.

Perlinge har till sin biografi utfört ett imponerande arkivarbete och därtill gjort ett stort antal intervjuer med flera av Hanssens släktingar, barndomsvänner och elever. Efter studentexamen 1937 vid Karolinska Läroverket i Örebro kom Hanssen till Stockholms högskola, där han målmedvetet och framgångsrikt studerade humanistiska och samhällsvetenskapliga ämnen. Han bodde inackorderad i Vasastan och hade de olika institutionerna på gångavstånd. Han följde snart undervisningen i en rad ämnen men räknade sig väl närmast som elev till ekonomhistorikern Eli Heckscher. Det tycks dock som om han var ovillig till att hamna i ett särskilt fack vid högskolan och intog tidigt ett slags självständig och tvärvetenskaplig position som han skulle behålla livet ut, till men för den egna karriären kan man väl tillägga men inte till men för hans vetenskapliga landvinningar.

Perlinge antyder ett litet kompromisslöst drag i Hanssens personlighet, kanske den fattige bondpojkenes ovilja att göra sig hemmastadd i det akademiska rävspelet. Det skulle också yttra sig i en ofta oförsonlig ton i Hanssens inlägg i den vetenskapliga debatten. Hans vänner i den akademiska världen, K. Rob. V. Wikman i Åbo och amerikanen Robert Redfield, ville få honom att mildra sina kategoriska uttalanden. De kom honom att få akademiska fiender som Gunnar Boalt, Helge Nelson, Ernst Söderlund och Gustaf Utterström, ja även med den annars mycket intresserade läraren Eli Heckscher kom Hanssen ibland på kant. Oviljan att ta personliga hänsyn i vetenskaplig polemik tycks ha präglat honom hela karriären, ett sent exempel var den vassa oppositionen på eleven Åke Dauns doktorsavhandling 1974.

Börje Hanssen var en forskare som om han helhjärtat valt akademisk disciplin och sedan spelat sina kort mer strategiskt skulle ha kunnat bli professor i många ämnen, däribland ekonomisk historia och folklivsforskning. Däremot knappast i det ämne där han först blev docent, sociologi, där ju utrymmet för historisk forskning varit minimalt. Och för Hanssen var hela hans forskningsli-

delse inriktad på att lägga sociologiska frågeställningar på historiskt material. På detta ger boken *Åter till Österlen* en mängd intressanta exempel.

Mats Hellspång, Stockholm

Urban Emanuelsson: *Europeiska kulturlandskap. Hur människan format Europas natur*. Formas, Stockholm 2009. 384 s., ill. ISBN 978-91-540-5977-5.

Urban Emanuelsson, professor vid Sveriges lantbruksuniversitet, har länge varit en av de mest produktiva bland de nordiska biologer och naturvårdare som i sina skrifter har förmått finna en kreativ syntes mellan en naturvetenskaplig och humanistisk grundsyn, t.ex. (i samarbete med några andra författare) i *Det skånska kulturlandskapet* (1985). Ännu ett synbart tecken på detta är *Europeiska kulturlandskap*, en även efter internationella mått sällsynt praktfull och mångfacetterad bok inom det tvärvetenskapliga fältet som kallas miljöhistoria och som avser studiet av mänsklig miljöpåverkan under längre tidsintervall.

I denna rikligt illustrerade volym låter Emanuelsson oss följa historien om hur människan har förändrat landskapet i Europa från förhistorisk tid till våra dagar, med beskrivningens tyngdpunkt på de senaste 5–7 seklerna och med begränsat utrymme för förändringar under 1900-talets senare hälft. En viktig utgångspunkt är att det är ett konstlat och rentav destruktivt perspektiv att skilja mellan natur- och kulturmiljövärd. ”Europas kulturarv innefattar också till exempel träd formade av människan, arternas förekomst på olika platser och olika naturtypers utseende”, konstaterar han och ger därmed boken en tvärvetenskaplig inriktning som bör fånga mångas intresse. Att kultur och miljö befinner sig i växelverkan är ett faktum som inte nog kan betonas, och sällan har det gjorts så pedagogiskt, lättfattligt och praktfullt som i denna volym.

Den historia vi här får ta del av, och som presenteras utan att några speciella förkunskaper i miljöhistoria förutsätts hos läsaren, gör det bl.a. nödvändigt att föra grundläggande ekologiska resonemang. Det gör författaren på ett lyckat sätt, inte minst när det gäller att åskådliggöra markanvändning enligt olika principer från jakt och samlande till modernt handelsgödselbaserat jordbruk. I text och bild får vi inte bara ta del av forskningens resultat, utan även hur man med hjälp av exempelvis pollenanalys, arkeologi och etnologiska

uppteckningar har kunnat dokumentera eller rekonstruera människans förhållande till landskapet i det förflutna, däribland husdjurshållningens historia. Författaren belyser också mindre väl utforskade fält, där det följaktligen finns insatser att göra.

En författare av en framställning av detta slag, som handlar om en hel världsdel i långt tidsperspektiv, risikerar lätt att förlora sig i detaljer, men trots att framställningen förvisso är innehållsrik blir den i mitt tycke aldrig påfrestande att läsa. Tvärtom är läsningen av det stimulerande slag som gör att man bara väntar på att få vända sida, och det utomordentliga illustrationsmaterialet gör den dessutom till en angenäm bok att sitta och bläddra i – en nog så viktig aspekt när det gäller att väcka intresse för ett ämne.

Vad jag själv uppskattar mycket är de många konkreta exempel som ges på hur olika arter har använts av människan och gynnats eller missgynnats av hennes agerande. Emanuelsson kopplar detta till politisk och demografisk utveckling, t.ex. ifråga om markanvändningens sociala dimensioner och hur landskapet på sina håll tidvis har växt igen i samband med krig och pestepidemier. Att potatisen infördes till Europa blev ju, för att bara nämna ett exempel, en väsentlig orsak till den snabba befolkningstillväxten och därmed även till hela det industrialiserade samhället, ett välkänt men inte desto mindre utmärkt exempel på den tänkvärda empiri som Emanuelsson behandlar. Här är återigen bildmaterialet mycket värdefullt; det är mycket imponerande att han själv har tagit merparten av de många fotografierna i de mest skilda delar av Europa och lyckats finna utomordentligt bra exempel på sådant han diskuterar. Den etnologiskt intresserade kan även notera att mycket av detta bildmaterial visar sådana seder och bruk som sannolikt kommer att vara försvunna inom en rätt snar framtid, en aspekt som ger boken ett dokumentärt värde.

När *landskapets* förändringar behandlas blir det lätt så att det enbart blir *land*, dvs. mark, som behandlas. Att Emanuelsson tagit med ett kapitel, även om det inte är så långt, som handlar om havet som resurs, dvs. det man på engelska brukat kalla *seascape*, är därför lovvärt. Fiske, samlande och jakt i marina miljöer har varit av betydelse sedan jägarstenåldern och alltjämt är ju småskaligt kustfiske av betydelse på många håll. Men här kommer författaren även in på resonemang om hur man försökt vinna mark från havet, inte bara i det välkända fallet Nederländerna utan även genom att man exempelvis vallat in grunda havsvikar i södra

Frankrike och därigenom skapat biotoper som gynnat flyttfågelfaunan.

Det är viktigt att påpeka att Emanuelsson ingalunda målar en bild av hur människor under historiens och förhistoriens gång bara präglats av naturvårdande insikter. Tvärtom visar han hur arter utrotades redan mycket långt tillbaks i tiden och hur markanvändning medvetet eller omedvetet lett till arters försvinnande eller tillbakagång. Genom att införa djur- och växtarter från andra delar av världen har också lokala landskap förändrats på sätt som man inte kunnat förutse. Den mexikanska fikonkaktusens utbredning i Medelhavsområdet är rätt välbekant, men Emanuelsson visar även hur exempelvis jättegröet infördes som foderväxt till Sverige på förslag av Linné och visade sig vara mindre lämplig som sådan än vad man tänkt sig – den kan rentav vara giftig för boskapen – men desto framgångsrikare på våtmarker där den tränger undan inhemska arter. Apropå våtmarker, dessa intressanta miljöer som utdikning har gått hårt åt på flera håll, så har även de sin plats i Emanuelssons

framställning, och han visar (i samarbete med Ingvar Backéus) vilken betydelse de haft när det exempelvis gäller översilningssystem.

En översiktlig litteraturförteckning samt tre olika register över platser, arter och sakord ökar bokens användbarhet. Boken ska väl inte läsas som en forskningsrapport i egentlig mening, men det hindrar inte att även erfarna forskare på det miljöhistoriska området garanterat kommer att ta del av insikter som de inte hade i förväg. Såsom kursbok i utbildningar där mänsklig miljöpåverkan, eller förhållandet natur och kultur, står på schemat bör boken kunna ha sin givna plats. (Den har samtidigt utgivits i en engelsk version av Formas: *The Rural Landscapes of Europe. How Man has Shaped Nature.*) Bortsett från sådana rent akademiska synpunkter så borde den även vara av intresse inför mångas semesterresor – landskapet rymmer historia om mer än sådant som oftast räknas till ”sevärdheterna”.

Thomas Malm, Lund